

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΟΜΕΑΣ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Ο ΕΘΝΙΚΟΣ ΔΙΚΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΠΟΥ
ΕΓΓΥΑΤΑΙ ΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ**

**EFFECTIVE JUDICIAL PROTECTION OF RIGHTS CONFERRED BY EUROPEAN UNION
LAW BEFORE NATIONAL COURTS**

Δήμος Λάμπρος, Α.Μ.: 300686

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Σαχπεκίδου Ευγενία

Μαθήματα Β' Έτους:

Κύριο Μάθημα: Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Σαχπεκίδου Ευγενία, Λέντζης Δημοσθένης

Δημόσιο Διεθνές Δίκαιο: Σαρηγιαννίδης Μιλτιάδης

Διεθνές Οικονομικό Δίκαιο: Γκλαβίνης Παναγιώτης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1
II. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗ	2
A. Η περίοδος της νομολογιακής ουδετερότητας	6
B. Η περίοδος του νομολογιακού παρεμβατισμού	15
Γ. Η εξισορρόπηση της στάσης του Δικαστηρίου	34
III. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ	40
A. Η απόφαση «Unibet»	40
B. Πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο της δικαστικής προστασίας	48
IV. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	51
V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	53

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ

CJQ: Civil Justice Quarterly

CML Rev: Common Market Law Review

ELR: European Law Review

MLR: Modern Law Review

αρ.: άρθρο

ΓΕ: Γενικός Εισαγγελέας

ΔΕΕ: Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΚ: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων

Ε.Α.: Επιτροπή Αναστολών

ΕλλΔνη: Ελληνική Δικαιοσύνη

Π.Δ.: Προεδρικό Διάταγμα

ΣΕΕ: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση

ΣΕΚ.: Συνθήκη περί ιδρύσεως της Ευρωπαϊκής Κοινότητας

ΣΛΕΕ: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΣτΕ: Συμβούλιο της Επικρατείας

ΧΘΔΕΕ: Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο άρθρο 2 ΣΕΕ περιγράφονται οι αξίες και οι αρχές που καθιστούν την Ευρωπαϊκή Ένωση ένα κράτος δικαίου. Πέραν της Συνθήκης η αρχή αυτή καθιερώθηκε και νομολογιακά στην υπόθεση *Les Verts*.¹ Στην υπόθεση αυτή το τότε Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, νυν Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής: Δικαστήριο) έκρινε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα) συνιστά κοινότητα δικαίου υπό την έννοια ότι ούτε τα κράτη μέλη της ούτε τα θεσμικά της όργανα διαφεύγουν τον έλεγχο της συμφωνίας των πράξεων τους προς το βασικό καταστατικό χάρτη που αποτελεί η Συνθήκη.² Με τις διατάξεις της Συνθήκης καθιερώνεται *πλήρες σύστημα ενδίκων μέσων και διαδικασιών*, το οποίο αποσκοπεί να αναθέσει στο Δικαστήριο τον έλεγχο της νομιμότητας των πράξεων των θεσμικών οργάνων. Με τον τρόπο αυτό προστατεύονται τα φυσικά και νομικά πρόσωπα από την εφαρμογή έναντι αυτών των πράξεων γενικού περιεχομένου που δεν μπορούν να προσβάλουν απευθείας ενώπιον του Δικαστηρίου.

Το Δικαστήριο ωστόσο, χάρη στην αρχή των δοτών αρμοδιοτήτων, μπορεί να ασκήσει μόνο εκείνες τις αρμοδιότητες που του έχουν απονεμηθεί από τις Συνθήκες. Έτσι το πλήρες σύστημα ενδίκων μέσων και διαδικασιών σημαίνει ότι κάθε κράτος μέλος συνεισφέρει το δικό του δικαιοδοτικό σύστημα για τη διασφάλιση της αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.³ Τα εθνικά δικαστήρια επωμίζονται την προστασία του δικαίου της Ένωσης με διάφορους τρόπους· είναι υποχρεωμένα να το εφαρμόζουν, να αφήνουν ανεφάρμοστες τις αντίθετες διατάξεις του εθνικού δικαίου, να ερμηνεύουν το εσωτερικό τους δίκαιο σε συμφωνία με τις επιταγές του δικαίου της Ένωσης καθώς και να καθορίζουν την αποζημίωση που το κράτος οφείλει στα φυσικά ή νομικά πρόσωπα εξαιτίας της παραβίασης του δικαίου της ΕΕ.⁴

---

¹ ΔΕΚ 23.04.1986, C-294/83 - *Les Verts* κατά Κοινοβουλίου, ECLI:EU:C:1986:166

² ΔΕΚ, C-294/83 - *Les Verts*, όπ.π., σκ. 23

³ Β. Τζώρτζη, Το κράτος δικαίου και η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στην ενωσιακή έννομη τάξη, σε Η αρχή του κράτους δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Επιμέλεια Μ. Χρυσομάλλη, Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, σελ. 59

⁴ Κ. Lenaerts, *The Rule of Law and the coherence of the judicial system of the European Union*, CML Rev, 2007, σελ. 1645

Με αυτόν τον τρόπο ο εθνικός δικαστής καθίσταται και κοινοτικός δικαστής. Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν διαθέτει τους δικούς του δικονομικούς και διαδικαστικούς κανόνες. Έτσι η ορθή εφαρμογή του εξαρτάται από τις διατάξεις που προβλέπονται στο εκάστοτε κράτος μέλος. Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι το σύστημα αυτό εφαρμογής των κοινοτικών διατάξεων δημιουργεί διαφόρων ειδών δυσχέρειες. Η ανάγκη επιστράτευσης 27 διαφορετικών δικονομικών συστημάτων έχει επιπτώσεις τόσο στην ομοιόμορφη εφαρμογή του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και στην ασφάλεια δικαίου για τους ιδιώτες.

Το Δικαστήριο, στην προσπάθεια του να εξασφαλίσει την ορθή εφαρμογή των επιταγών του ενωσιακού δικαίου, έχει συνεισφέρει σε πολύ μεγάλο βαθμό καθοδηγώντας τα εθνικά δικαιοδοτικά όργανα μέσω της πλούσιας νομολογίας που έχει εκδώσει επί του θέματος. Η νομολογία αυτή βέβαια παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ως προς το περιεχόμενο και την έντασή της ανάλογα με τις συνθήκες και την εποχή που εκδόθηκε.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η ανάλυση και η ερμηνεία της προαναφερθείσας νομολογίας προκειμένου να γίνει αντιληπτός ο τρόπος με τον οποίον τα δικαιώματα που απορρέουν από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης προστατεύονται ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων. Αρχικά θα εξεταστούν οι αποφάσεις με τις οποίες καθιερώθηκε η αρχή της προστασίας των κοινοτικών δικαιωμάτων ενώπιον του εθνικού δικαστή (υπό II Α), ενώ στη συνέχεια θα αναλυθεί το πώς εξελίχθηκε η νομολογία γύρω από αυτές (υπό II Β και Γ) . Τέλος θα εξεταστεί η στάση που κρατάει σήμερα το Δικαστήριο απέναντι σε αυτό το θέμα (υπό III).

II. Η ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Με την καθιέρωση της υπεροχής του Δικαίου της Ένωσης προκύπτει το ζήτημα της διαδικασίας που πρέπει να ακολουθήσουν τα εθνικά δικαστήρια για να προστατεύσουν τα δικαιώματα που αυτό εγγυάται. Εφόσον ο εθνικός δικαστής είναι επωμισμένος με την ευθύνη της προστασίας των κοινοτικών δικαιωμάτων πρέπει να φέρει εις πέρας το έργο του αξιοποιώντας τα εργαλεία που έχει προβλέψει η εθνική του έννομη τάξη. Όπως έχει διατυπωθεί στην θεωρία «η δικονομία ανθίζει στο

έδαφος της τοπικής ιστορίας και των πολιτιστικών παραδόσεων».⁵ Ωστόσο όπως οι ουσιαστικοί, έτσι και οι δικονομικοί κανόνες δεν είναι δυνατόν να θέτουν σε κίνδυνο τους στόχους των Συνθηκών, οι οποίες έχουν συμφωνηθεί και επικυρωθεί από το σύνολο των κρατών μελών σύμφωνα με τις συνταγματικές επιταγές του καθενός.⁶

Το ζήτημα που τίθεται επομένως είναι πώς πρέπει τα εθνικά δικαστήρια να διαχειριστούν τα εργαλεία που τους παρέχει η εκάστοτε εθνική έννομη τάξη προκειμένου να προστατέψουν τα δικαιώματα που εγγυάται το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πως αντιμετωπίζεται το ζήτημα αυτό από το Δικαστήριο. Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του εξήντα το Δικαστήριο κλήθηκε να εξετάσει αυτό το ζήτημα όταν ρωτήθηκε για την υπεροχή του άρθρου 95 ΣΕΚ (νυν 110 ΣΛΕΕ) έναντι εθνικών φορολογικών κανόνων. Με την απόφασή του το ΔΕΚ έκρινε ότι παρόλο που το άρθρο 95 της Συνθήκης απαγορεύει την εφαρμογή οποιουδήποτε αντίθετου εθνικού μέτρου, δεν περιορίζει τα αρμόδια εθνικά δικαστήρια να εφαρμόσουν τα εθνικά δικονομικά μέτρα που είναι κατάλληλα για την προστασία των δικαιωμάτων των ιδιωτών που εγγυάται η Συνθήκη.⁷ Έτσι το Δικαστήριο αναγνώρισε στα κράτη μέλη την ύπαρξη μιας δικονομικής ικανότητας η οποία γινόταν αντιληπτή ως μια αυτονομία ως προς την επιλογή των μέσων που έχουν στόχο την αποτελεσματική εφαρμογή του Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁸

Ωστόσο οι πιο σημαντικές εξελίξεις σημειώθηκαν λίγα χρόνια αργότερα, όταν το Δικαστήριο έκρινε ότι *«ελλείψει κοινοτικής ρύθμισης, εναπόκειται στην εθνική έννομη τάξη να καθορίσει τα αρμόδια δικαστήρια και να ρυθμίσει τις διαδικαστικές προϋποθέσεις των ενδίκων μέσων που πρέπει να διασφαλίζουν την προστασία των δικαιωμάτων που έλκουν οι πολίτες από το άμεσο αποτέλεσμα του κοινοτικού δικαίου, εξυπακούεται δε ότι οι προϋποθέσεις αυτές δεν μπορούν να είναι λιγότερο ευνοϊκές από αυτές που αφορούν παρόμοια ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου»*.⁹

---

⁵ J. Delicostopoulos, Towards European Procedural Primacy in National Legal Systems, European Law Journal, 2003, σελ. 599

⁶ A. Arnall, The European Union and its Court of Justice, Oxford University Press, 2006, σελ. 267

⁷ ΔΕΚ 04.04.68, C-34/67 Gebrüder Lück κατά Hauptzollamt Köln-Rheinau, ECLI:EU:C:1968:24

⁸ D U Galetta, Procedural Autonomy of EU Member States: Paradise Lost?, Springer, 2011, σελ. 12

⁹ ΔΕΚ 16.12.76, C-33/76 Rewe-Zentralfinanz eG και Rewe-Zentral AG κατά Landwirtschaftskammer für das Saarland, ECLI:EU:C:1976:188 σκ. 5

Με το σκεπτικό αυτό το Δικαστήριο καθιερώνει την αρχή της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών. Η δικονομική αυτονομία αποτελεί την έκφραση της απαίτησης των κρατών μελών για την κυριαρχία τους¹⁰ υπό την έννοια ότι εν τη απουσία ρύθμισης του Δικαίου της Ένωσης τα κυρίαρχα κράτη μέλη είναι αυτά που διατηρούν το μονοπώλιο της εφαρμογής του δικαίου αυτού.¹¹ Βάσει της αρχής αυτής τα Κράτη Μέλη έχουν την δυνατότητα να υπάγουν την εφαρμογή του Δικαίου της Ένωσης στο πλαίσιο του δικού τους εθνικού δικαίου. Εθνικά δικαστήρια κάθε μορφής, κάθε δικαιοδοσίας και υπό οποιαδήποτε σύνθεση, αναλαμβάνουν να υλοποιήσουν κατά το μεγαλύτερο μέρος της την επιταγή της υποχρεωτικής προσαρμογής των εθνικών δικαιοταξιών προς την κοινοτική νομοθεσία.¹²

Ο όρος «δικονομική αυτονομία» δεν έχει χρησιμοποιηθεί ευρέως από το Δικαστήριο¹³ παρά τον μεγάλο όγκο των αποφάσεων που αφορούν και ρυθμίζουν το ζήτημα αυτό. Στη θεωρία έχει εκφραστεί η άποψη ότι η δικονομική αυτονομία των κρατών μελών δεν υπάρχει και ένας τέτοιος όρος δεν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα.¹⁴ Η άποψη αυτή βασίζεται στο γεγονός ότι η νομολογία του Δικαστηρίου δεν καθιερώνει μια ολοκληρωτική εφαρμογή του εθνικού δικονομικού δικαίου ως έχει, άλλα παραμερίζει τις διατάξεις που δεν διασφαλίζουν την πλήρη εφαρμογή του Ενωσιακού Δικαίου. Η χρήση της έκφρασης «ελλείπει κοινοτικής νομοθεσίας»¹⁵ αντί της «κατά το παρόν στάδιο της εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου» υποδεικνύει την ύπαρξη αρμοδιότητας της Ένωσης να θεσπίσει το δικό της εναρμονισμένο δικονομικό δίκαιο μέσω του παράγωγου δικαίου.¹⁶

---

¹⁰ R. Kovar, *Vois de droit ouvertes aux individus devant les instances nationales en cas de violaton de normes et decisions du droit communautaire* σε *Les recours des individus devant les instances nationales en cas de violation du droit europeen*, Maison F. Larcier, Bruxelles, 1978, σελ 247

¹¹ E. Prevedourou, *L'évolution de l'autonomie procedural des etats membres de l'Union Europeenne Recherches sur le pouvoir du juge administrative d'apprécier d'office la compatibilite du droit national avec le droit communautaire*, Esperia Publications, London, 1999, σελ. 93

¹² E. Σαχπεκίδου, *Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών*, ΕλλΔνη, 1994, σελ. 579

¹³ Βλ. παρατηρήσεις E. Prevedourou, *L'évolution de l'autonomie*, όπ.π. σελ 98 και D U Galetta, *Procedural Autonomy of EU Member States*, όπ.π. σελ. 12.

¹⁴ Κ. Ν. Κακούρης, *Υπάρχει Δικονομική «Αυτονομία» των Κρατών Μελών;*, Νομικό Βήμα, 1998, σελ. 3 επ.

¹⁵ ΔΕΚ, C-33/76 *Rewe*, όπ.π. σκ. 5

¹⁶ Κ. Ν. Κακούρης, *Υπάρχει Δικονομική «Αυτονομία»*, όπ.π. σελ.6

Ωστόσο η άποψη αυτή δε βρίσκει απήχηση σε μεγάλο κομμάτι της θεωρίας, όπου η δικονομική αυτονομία αναγνωρίζεται ως μια αρχή του δικαίου η οποία προκύπτει από τη δομή της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η οποία πρέπει να περιορίζεται στο βαθμό που καθίσταται επικίνδυνη για τη λειτουργία του Δικαίου της Ένωσης.¹⁷ Επιπλέον και μετά τη θέση σε ισχύ της συνθήκης της Λισαβώνας, δεν εντοπίζεται εντός της Συνθήκης καμία νομική βάση από την οποία να προκύπτει αρμοδιότητα της Ένωσης σε δικονομικά ζητήματα.¹⁸

Το γεγονός ότι η δικονομική αυτονομία καλείται να υλοποιήσει την εφαρμογή Ενωσιακών επιταγών εντός των εθνικών δικαστηρίων την καθιστά θεμελιώδους σημασίας. Συνυπολογίζοντας τον μεγάλο αριθμό εθνικών νομικών παραδόσεων και δικονομικών συστημάτων μέσω των οποίων καλείται να εφαρμοστεί το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς τις δυσκολίες που μπορεί να προκύψουν. Για τον λόγο αυτό ο ρόλος του Δικαστή σε αυτόν τον τομέα υπήρξε πολύ σημαντικός αλλά καθόλου εύκολος. Η εξασφάλιση της σωστής ισορροπίας μεταξύ «παρέμβασης» και «ουδετερότητας» του Δικαστή είχε ως αποτέλεσμα να εκδοθεί πλούσια και ποικίλη νομολογία ανά τα χρόνια. Συνοπτικά μπορούμε να χωρίσουμε την νομολογία του Δικαστηρίου σε τρεις φάσεις.¹⁹ Αρχικά το Δικαστήριο διατύπωσε τις βασικές αρχές που έπρεπε να εφαρμοστούν, επιδεικνύοντας όμως αυτοσυγκράτηση²⁰ ως προς την εφαρμογή τους. Στη συνέχεια η στάση του Δικαστηρίου έγινε πιο παρεμβατική, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη εξασφάλισης της αποτελεσματικής προστασίας των δικαιωμάτων που εγγυάται το Δίκαιο της Ένωσης. Πλέον η νομολογία φαίνεται να επιδιώκει μία ισορροπία μεταξύ της διασφάλισης των Ενωσιακών δικαιωμάτων και του σεβασμού των εθνικών

---

¹⁷ Βλ. E. Prevedourou, *L'évolution de l'autonomie*, όπ.π. σελ 91, και περαιτέρω παραπομπές σε R. Kovar, *Vois de droit ouvertes aux individus devant les instances nationales*, όπ.π. , F. Grevisse και J. C. Bonichot, *Les incidences du droit communautaire sur l'organisation et l'exercice de la fonction juridictionnelle dans les Etats membres*, σε *L'Europe et le Droit*, Melanges en hommage a J. Boulois, Dalloz, 1990

¹⁸ D U Galetta, *Procedural Autonomy of EU Member States*, όπ.π. σελ. 10

¹⁹ A. Arnall, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 268

²⁰ «Judicial restraint» είναι ο αγγλικός όρος που έχει επικρατήσει στην θεωρία, βλ. A. Arnall, *The European Union and its court of justice*, όπ.π. , D U Galetta, *Procedural Autonomy of EU Member States*, όπ. π. , ενώ στα Ελληνικά έχει γίνει λόγος για «Το στάδιο αυστηρού διαχωρισμού εθνικής και κοινοτικής έννομης τάξης» , βλ. E. Σαχπεκίδου, *Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών*, όπ.π.

δικονομικών κανόνων. Στην συνέχεια θα εξεταστούν διαδοχικά αυτές οι τρεις περίοδοι.

A. Η περίοδος της νομολογιακής ουδετερότητας

Η επάρκεια των εθνικών δικονομικών μέτρων για την προστασία των δικαιωμάτων που απορρέουν από το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης θεμελιώθηκε από την νομολογία του Δικαστηρίου ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του εβδομήντα. Στην περίφημη υπόθεση Rewe²¹ προσφεύγουσα στην κύρια δίκη ήταν μια γερμανική εταιρεία η οποία υποχρεώθηκε από τις εθνικές αρχές να διεξάγει υγειονομικούς ελέγχους σε προϊόντα που εισήγαγε. Το μέτρο αυτό αποτελεί επιβάρυνση ισοδύναμη προς δασμό, η οποία απαγορεύεται από το Δίκαιο της Ένωσης και το Δικαστήριο το είχε ήδη κρίνει ως παράνομο σε προηγούμενη απόφασή του.²² Ωστόσο η αναζήτηση και επιστροφή των ποσών που είχε καταβάλει η εταιρεία είχε καταστεί αδύνατη λόγω εκπνοής της προθεσμίας άσκησης των εθνικών ενδίκων βοηθημάτων. Ο εθνικός δικαστής υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα ζητώντας να μάθει εάν το δίκαιο της Ένωσης παρέχει στον διοικούμενο κάποια αυτοτελή αξίωση. Η απάντηση του Δικαστηρίου ήταν αρνητική. Στην απόφαση Comet²³ η οποία εκδόθηκε την ίδια μέρα το Δικαστήριο αντιμετώπισε το ίδιο ζήτημα. Ολλανδική εταιρεία ζητούσε να της επιστραφούν δασμοί οι οποίοι της είχαν επιβληθεί κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου, πλην όμως το ένδικο βοήθημα που έπρεπε να ασκηθεί ενώπιον του εθνικού δικαστηρίου είχε καταστεί εκπρόθεσμο. Το επιχείρημα της προσφεύγουσας ότι η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης της παρέχει ένα αυτοτελές δικαίωμα άσκησης του ενδίκου βοηθήματος,²⁴ απορρίφθηκε από το Δικαστήριο.²⁵

Στις παρατηρήσεις του²⁶, που είναι κοινές για τις δύο προαναφερθείσες υποθέσεις, ο Γενικός Εισαγγελέας Warner επεσήμανε ότι «όταν το κοινοτικό δίκαιο

²¹ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π.

²² ΔΕΚ 11.10.1973, C-39/73 Rewe Zentralfinanz κατά Landwirtschaftskammer Westphalen-Lippe, ECLI:EU:C:1973:105

²³ ΔΕΚ 16.12.1976, C-45/76 Comet BV κατά Produktschap voor Siergewassen, ECLI:EU:C:1976:191

²⁴ ΔΕΚ, C-45/76 Comet, όπ.π. σκ. 9

²⁵ ΔΕΚ, C-45/76 Comet, όπ.π. σκ. 13

²⁶ Βλ. προτάσεις ΓΕ Warner στις αποφάσεις C-33/76 Rewe όπ.π. και C-45/76 Comet όπ.π

περιορίζεται να απαγορεύει το ένα ή το άλλο είδος πράξεων εκ μέρους κράτους μέλους και να ορίζει ότι οι ιδιώτες δικαιούνται να επικαλεστούν αυτή την απαγόρευση ενώπιον των εθνικών τους δικαστηρίων, χωρίς να καθορίζει τα ένδικα μέσα ή τις διαδικασίες που υφίστανται για το σκοπό αυτό, δεν υπάρχει πράγματι εναλλακτική δυνατότητα ως προς την εφαρμογή των ενδίκων μέσων και των διαδικασιών που ορίζονται από την εθνική νομοθεσία. Οι προσφεύγουσες υποστήριξαν ότι το να επιτρέπεται η εφαρμογή του εθνικού δικαίου σε παρόμοιες περιστάσεις ισοδυναμεί με το επιτρέπεται σε αυτό να υποσκελίζει το κοινοτικό δίκαιο. Δεν νομίζω ότι είναι σωστός αυτός ο χαρακτηρισμός της κατάστασης. Αντιλαμβάνομαι την εν λόγω κατάσταση σε μία περίπτωση στην οποία το κοινοτικό δίκαιο και το εθνικό δίκαιο ενεργούν σε συνδυασμό μεταξύ τους, δηλαδή ότι το δεύτερο καταλαμβάνει το χώρο όταν το πρώτο τον εγκαταλείπει παράγοντας τα αποτελέσματά του».

Το Δικαστήριο ακολούθησε αυτή την άποψη μέχρι ένα σημείο.²⁷ Κρίθηκε ότι «ελλείπει κοινοτικής ρυθμίσεως εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους να καθορίσει τα αρμόδια δικαστήρια και να ρυθμίσει τις διαδικαστικές προϋποθέσεις των ενδίκων μέσων που πρέπει να διασφαλίζουν την προστασία των δικαιωμάτων που έλκουν οι πολίτες από το άμεσο αποτέλεσμα του κοινοτικού δικαίου».²⁸ Ωστόσο το Δικαστήριο συνεχίζει θέτοντας κάποιες προϋποθέσεις στην δικονομική αυτονομία των κρατών μελών. Η πρώτη, η οποία είναι γνωστή ως η αρχή της ισοδυναμίας²⁹ ορίζει ότι «οι προϋποθέσεις [που θέτει η εσωτερική έννομη τάξη κάθε κράτους μέλους] δεν μπορούν να είναι λιγότερο ευνοϊκές από αυτές που αφορούν παρόμοια ένδικα μέσα του εσωτερικού δικαίου».³⁰ Ενώ στη συνέχεια θέτει την αρχή της αποτελεσματικότητας η οποία ορίζει ότι ελλείπει κοινοτικής ρυθμίσεως τα δικαιώματα που παρέχονται από το δίκαιο της Ένωσης «μπορούν να ασκηθούν ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων σύμφωνα με τους διαδικαστικούς κανόνες που καθορίζονται από το εθνικό δίκαιο» εκτός αν «οι διαδικαστικοί αυτοί κανόνες και οι προθεσμίες έχουν ως αποτέλεσμα να καταστεί

²⁷ A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 269

²⁸ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π. σκ. 5

²⁹ Ο όρος αυτός χρησιμοποιείται και από το Δικαστήριο. Βλ. ΔΕΚ 10.07.1997, C-265/95 Palmisani κατά INPS, ECLI:EU:C:1997:351, σκ. 27

³⁰ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π. σκ. 5

*πρακτικά αδύνατη η άσκηση των δικαιωμάτων που τα εθνικά δικαστήρια υποχρεούνται να προστατεύουν».*³¹

Κεντρικός άξονας της νομολογίας του Δικαστηρίου αποτελεί η εμμονή του στην αυστηρή διάκριση της έννομης προστασίας σε κοινοτικό επίπεδο από την έννομη προστασία στα κράτη μέλη. Πρωταρχικό μέλημα του Δικαστηρίου αποτελεί η αναζήτηση του φορέα που είναι υπεύθυνος για την εφαρμογή των διατάξεων του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αν η εφαρμογή των διατάξεων αυτών έχει ανατεθεί στις εθνικές αρχές, τότε αρμόδιοι για την αντιμετώπιση των κάθε είδους προβλημάτων δεν είναι μόνο οι εκπρόσωποι της διοίκησης αλλά και τα εθνικά δικαστήρια. Τα δικαστήρια των κρατών μελών εφαρμόζουν κατά την εξέταση των διαφορών αυτών αποκλειστικά το εθνικό τους δίκαιο.³²

Την ίδια στάση κράτησε το Δικαστήριο και στην υπόθεση Just.³³ Στην υπόθεση αυτή προσφεύγουσα ήταν μια Δανική εταιρεία που εμπορευόταν οινοπνευματώδη, η οποία υποχρεώθηκε να καταβάλει φόρο για προϊόντα που εισήγαγε. Αξίζει να τονισθεί ότι ο συγκεκριμένος φόρος είχε κριθεί, από το ίδιο το Δικαστήριο,³⁴ ως αντίθετος προς το κοινοτικό δίκαιο με απόφαση που εκδόθηκε την ίδια μέρα. Στις αξιώσεις της προσφεύγουσας η Δανική Κυβέρνηση προέβαλε το αντεπιχείρημα ότι κατά το εγχώριο δίκαιο η αναζήτηση αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων δεν είναι δυνατή στην περίπτωση μετακύλισης της επιβάρυνσης στους καταναλωτές. Το Δικαστήριο αφού υπενθύμισε ότι ελλείψει κοινοτικής ρύθμισης εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να διασφαλίζουν την έννομη προστασία που απορρέει από το άμεσο αποτέλεσμα του κοινοτικού δικαίου,³⁵ τάχθηκε με την πλευρά της Δανικής Κυβέρνησης κρίνοντας ότι δεν απαιτείται η απόδοση αχρεωστήτως εισπραχθέντων φόρων υπό συνθήκες που συνεπάγονται τον αδικαιολόγητο πλουτισμό των δικαιούχων.³⁶

---

³¹ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π. σκ. 5

³² Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π. σελ. 579

³³ ΔΕΚ 27.02.1980, C-68/79 Hans Just I/S κατά Δανικού Υπουργείου Φορολογίας, ECLI:EU:C:1980:57

³⁴ ΔΕΚ 27.02.1980, C-171/78 Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Δανίας, ECLI:EU:C:1980:54

³⁵ ΔΕΚ, C-68/79 Just, όπ.π. σκ.25

³⁶ ΔΕΚ, C-68/79 Just, όπ.π. σκ.26

Με την απόφαση του αυτή το Δικαστήριο παραμένει σταθερό στα κριτήρια που έθεσε με τις αποφάσεις Rewe³⁷ και Comet.³⁸ Ωστόσο πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ενώ η εγχώρια νομοθεσία κρίθηκε αντίθετη προς το κοινοτικό δίκαιο το αποτέλεσμα της κρίσης του Δικαστηρίου έδωσε στην Δανική Κυβέρνηση την δυνατότητα να παραβιάζει τις διατάξεις της Συνθήκης ατιμώρητη, πράγμα που μπορούσε να ενθαρρύνει αντίστοιχη συμπεριφορά και των υπολοίπων κρατών μελών. Επιπλέον ο ισχυρισμός της Δανικής Κυβέρνησης που έγινε δεκτός και από το Δικαστήριο βασίζεται στην υπόθεση ότι η προσφεύγουσα δεν ζημιώθηκε εξαιτίας της μετακύλισης του φόρου στους καταναλωτές. Η υπόθεση αυτή παραγνωρίζει το γεγονός ότι αν το κόστος του φόρου δεν είχε ενσωματωθεί στα προϊόντα της προσφεύγουσας, αυτά θα ήταν φθηνότερα και οι πωλήσεις ενδεχομένως υψηλότερες.³⁹

Η υπόθεση Just⁴⁰ αποτελεί παράδειγμα της ευαισθησίας με την οποία αντιμετώπιζε το Δικαστήριο τέτοιου είδους υποθέσεις κατά την πρώτη αυτή περίοδο της αυτοσυγκράτησης και του αυστηρού διαχωρισμού μεταξύ κοινοτικής και εθνικών εννόμων τάξεων. Το ζήτημα στο οποίο φαίνεται να δίνει έμφαση το Δικαστήριο στην απόφαση Just είναι η οικονομική επιβάρυνση που θα έπρεπε να υποστεί το Δανικό Κράτος σε περίπτωση αντίθετης απόφασης ενώ φαίνεται να επηρεάζεται και από την έλλειψη ομοιομορφίας στις νομοθεσίες των κρατών μελών στο ζήτημα της ανάκτησης αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων.⁴¹ Έτσι το Δικαστήριο επέλεξε να ακολουθήσει την ίδια οδό και στην υπόθεση Denkvit Italiana.⁴² Η υπόθεση αυτή αφορούσε την εφαρμογή εκ μέρους του Ιταλικού Κράτους μέτρων ισοδύναμων προς δασμούς. Το Δικαστήριο στην περίπτωση αυτή τόνισε ότι *«τα κράτη μέλη να μπορούν να βρεθούν προ συσσωρευμένων διεκδικήσεων μεγάλης σημασίας σε περίπτωση διαπιστώσεως ασυμβιβάστου μεταξύ ορισμένων εθνικών φορολογικών διατάξεων και των απαιτήσεων του κοινοτικού δικαίου»*.⁴³ Όπως και στην υπόθεση Just μεγάλο

---

³⁷ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π.

³⁸ ΔΕΚ, C-45/76 Comet, όπ.π.

³⁹ A. Arnall, The European Union and its Court of Justice, Oxford University Press, όπ.π. σελ. 271

⁴⁰ ΔΕΚ, C-68/79 Just, όπ.π.

⁴¹ A. Arnall, The European Union and its Court of Justice, όπ.π. σελ. 271

⁴² ΔΕΚ 27.03.1980, C-61/79 Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Denkvit italiana Srl, ECLI:EU:C:1980:100

⁴³ ΔΕΚ, C-61/79 Denkvit Italiana, όπ.π. σκ. 24

ρόλο στη διαμόρφωση της απόφασης φαίνεται να παίζει η αποφυγή ενδεχόμενης οικονομικής ζημίας των κρατών μελών.

Παρόμοια αντιμετώπιση επιφύλασαν οι αποφάσεις του Δικαστηρίου όχι μόνο για την επιστροφή ποσών που είχαν εισπραχθεί κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου, αλλά και για την απόδοση τόκων για τα ποσά αυτά. Το ερώτημα αυτό τέθηκε στην απόφαση Roquette κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.⁴⁴ Η απάντηση του Δικαστηρίου ήταν ότι «ελλείπει κοινοτικών διατάξεων επ' αυτού του σημείου, εναπόκειται σήμερα στις εθνικές αρχές να ρυθμίζουν, σε περίπτωση αποδόσεως αχρεωστήτως εισπραχθεισών φορολογικών επιβαρύνσεων, όλα τα παρεπόμενα ζητήματα που έχουν σχέση με αυτή την απόδοση, όπως η ενδεχόμενη καταβολή τόκων».⁴⁵ Την ίδια προσέγγιση συναντάμε και στην απόφαση Express Dairy Foods⁴⁶ όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι σε περίπτωση που δεν υφίστανται κοινοτικές ρυθμίσεις εναπόκειται στις εθνικές αρχές και δη στα εθνικά δικαστήρια να ρυθμίζουν ζητήματα που αφορούν την απόδοση αχρεωστήτως καταβληθέντων ποσών όπως η καταβολή τόκων, εφαρμόζοντας τους εσωτερικούς τους κανόνες.⁴⁷

Η επάρκεια των εθνικών μέτρων για την προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης προκύπτει και από την απόφαση που έγινε γνωστή ως «Κρουαζιέρες Βουτύρου».⁴⁸ Η εν λόγω υπόθεση αφορούσε την οργάνωση σύντομων θαλάσσιων ταξιδιών εκτός των υδάτων της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Κατά τη διάρκεια αυτών των ταξιδιών δινόταν η ευκαιρία στους επιβάτες να αγοράσουν εμπορεύματα τα οποία ήταν αφορολόγητα υπό την προϋπόθεση ότι δεν ξεπερνούσαν συγκεκριμένες ποσότητες. Η πρακτική αυτή ζημίωνε τους εμπόρους που είχαν την έδρα τους στην Γερμανία με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να ισχυριστούν ότι με τον τρόπο αυτό στρεβλώνεται ο ανταγωνισμός

---

⁴⁴ ΔΕΚ 21.05.1976, C-26/74 Εταιρία Roquette frères κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ECLI:EU:C:1976:69

⁴⁵ ΔΕΚ, C-26/74 Εταιρία Roquette frères, όπ.π., σκ.11

⁴⁶ ΔΕΚ 12.06.1980, C-130/79 Express Dairy Foods Limited κατά Intervention Board for Agricultural Produce, ECLI:EU:C:1980:155

⁴⁷ ΔΕΚ, C-130/79 Express Dairy Foods, όπ.π., σκ. 17

⁴⁸ ΔΕΚ 07.07.1981, C-158/80 Rewe-Handelsgesellschaft Nord GmbH και Rewe-Markt Steffen κατά Hauptzollamt Kiel, ECLI:EU:C:1981:163

και να ζητήσουν από τα Γερμανικά δικαστήρια να απαγορέψουν την ατέλεια κατά την διέλευση των εμπορευμάτων από τα τελωνειακά σύνορα.⁴⁹

Το εθνικό δικαστήριο υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα με το οποίο, μεταξύ άλλων, ρωτούσε εάν η ασυμβατότητα εθνικών μέτρων με το κοινοτικό δίκαιο ή η ακυρότητα κανονισμού ο οποίος παραβιάζει ιεραρχικά ανώτερο κοινοτικό δίκαιο δίνει στον θιγόμενο την δυνατότητα να προσφύγει ευθέως σε εθνικό δικαιοδοτικό όργανο για να απαγορευθούν τα μέτρα αυτά.⁵⁰ Το Δικαστήριο έκρινε ότι η Συνθήκη «δεν είχε την πρόθεση να δημιουργήσει ενώπιον των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, προς τον σκοπό διασφάλισης του κοινοτικού δικαίου, άλλα μέσα εννόμου προστασίας εκτός των οριζόμενων από το εθνικό δίκαιο. 'Αντιθέτως, το σύστημα εννόμου προστασίας που δημιούργησε η Συνθήκη, όπως το εκφράζει ιδίως το άρθρο 177 (νυν 267 ΣΛΕΕ), συνεπάγεται ότι κάθε τύπος αγωγής προβλεπόμενος από το εθνικό δίκαιο δύναται να χρησιμοποιείται προς διασφάλιση της τηρήσεως των κοινοτικών κανόνων που παράγουν άμεσα αποτελέσματα υπό τις ίδιες προϋποθέσεις παραδεκτού και διαδικασίας σαν να επρόκειτο για την διασφάλιση της τηρήσεως του εθνικού δικαίου».⁵¹

Το Δικαστήριο και σε αυτή την περίπτωση τονίζει την αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων να εφαρμόζουν τα υπάρχοντα εθνικά μέτρα για την προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το κοινοτικό δίκαιο. Ωστόσο, παρά την διατύπωση του σκεπτικού ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν είχε σκοπό την δημιουργία καινούριων μέσων έννομης προστασίας στις εθνικές έννομες τάξεις πρέπει να τονισθεί ότι δεν ζητούνταν η θέσπιση ενός νέου μέτρου αλλά η δυνατότητα επίκλησης ενός ήδη υπάρχοντος εθνικού μέτρου από τον προσφεύγοντα.⁵²

Στην απόφαση BayWa⁵³ εξετάστηκε η περίπτωση πριμοδοτήσεων που είχαν καταβληθεί κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου. Η προσφεύγουσα εταιρεία, που είχε λάβει τις επιδοτήσεις αυτές, ισχυρίστηκε ότι οι εθνικές αρχές δεν είναι

⁴⁹ ΔΕΚ, C-158/80 Rewe, όπ.π., σκ. 4 και 5

⁵⁰ ΔΕΚ, C-158/80 Rewe, όπ.π., ερωτήματα υπ. αριθμ.: 3, 4 και 5

⁵¹ ΔΕΚ, C-158/80 Rewe, όπ.π., σκ. 44

⁵² A. Arnulf, The European Union and its Court of Justice, όπ.π. σελ. 273

⁵³ ΔΕΚ 06.05.1982, C-146/81 BayWa κατά Bundesanstalt für landwirtschaftliche Marktordnung, ECLI:EU:C:1982:146

υποχρεωμένες να αναζητήσουν τα αχρεωστήτως καταβληθέντα ποσά. Η αξίωση των ποσών αυτών εναπόκειται στη διακριτική τους ευχέρεια.⁵⁴ Το Δικαστήριο ωστόσο έκρινε ότι τα κράτη μέλη είναι επιφορτισμένα με τις δικαστικές διώξεις που αφορούν την αναζήτηση αχρεωστήτως καταβληθέντων πριμοδοτήσεων εφαρμόζοντας τους διαδικαστικούς και τυπικούς κανόνες που προβλέπονται από το εθνικό δίκαιο. Στη συνέχεια πρόσθεσε ότι οι η εφαρμογή των διαδικαστικών και τυπικών κανόνων είναι δυνατή μόνο κατά το αναγκαίο για την εκτέλεση των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου μέτρο.⁵⁵

Παρόμοια περιστατικά κλήθηκε να αντιμετωπίσει το Δικαστήριο και στην υπόθεση *Deutsche Milchkontor*.⁵⁶ Όπως και στην *BayWa*⁵⁷ έτσι και εδώ οι προσφεύγουσες εταιρείες αρνήθηκαν να επιστρέψουν επιδοτήσεις που τους είχαν δοθεί κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου. Μεταξύ άλλων οι προσφεύγουσες ισχυρίστηκαν ότι θιγόταν η αρχή της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης.⁵⁸ Το Δικαστήριο επανέλαβε ότι εν τη απουσία κοινοτικών ρυθμίσεων η αναζήτηση των ποσών μπορεί να γίνει μόνο μέσω των διατάξεων του εθνικού δικαίου,⁵⁹ όμως δεν σταμάτησε εκεί. Στην απόφαση αυτή κρίθηκε επίσης ότι εάν καταφανούν ανομοιότητες μεταξύ των εθνικών νομοθεσιών που είναι ικανές να διακινδυνεύσουν την ισότητα μεταχειρίσεως μεταξύ των επιχειρηματιών διαφόρων κρατών μελών εναπόκειται στα αρμόδια κοινοτικά όργανα να θεσπίσουν διατάξεις που είναι αναγκαίες για να αντιμετωπισθούν οι ανομοιότητες αυτές.⁶⁰

Το Δικαστήριο ασχολήθηκε και με το ζήτημα της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης και ασφάλειας δικαίου που επικαλέστηκαν οι ενάγουσες. Συγκεκριμένα το Δικαστήριο έκρινε ότι από την εξέταση των δικαίων των κρατών μελών συνάγεται ότι η φροντίδα να εξασφαλιστεί ισορροπία μεταξύ της αρχής της νομιμότητας αφενός και των αρχών της ασφάλειας δικαίου και της δικαιολογημένης

---

⁵⁴ ΔΕΚ, C-146/81 *BayWa*, όπ.π., σκ. 28

⁵⁵ ΔΕΚ, C-146/81 *BayWa*, όπ.π., σκ. 29

⁵⁶ ΔΕΚ 21.09.1983, C-205/82 *Deutsche Milchkontor GmbH* και άλλοι κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ECLI:EU:C:1983:233

⁵⁷ ΔΕΚ, C-146/81 *BayWa*, όπ.π.

⁵⁸ ΔΕΚ, C-205/82 *Deutsche Milchkontor*, όπ.π., σκ. 9

⁵⁹ ΔΕΚ, C-205/82 *Deutsche Milchkontor*, όπ.π., σκ. 15 επ.

⁶⁰ ΔΕΚ, C-205/82 *Deutsche Milchkontor*, όπ.π., σκ. 24

εμπιστοσύνης αφετέρου είναι κοινή ανά τα κράτη μέλη.⁶¹ Έτσι δεν αντιβαίνει στο κοινοτικό δίκαιο να λαμβάνονται υπόψιν από τα εθνικά δικαστήρια οι αρχές αυτές όταν κρίνονται ζητήματα κοινοτικού δικαίου, αρκεί να ισχύουν οι ίδιες προϋποθέσεις που θα εφαρμόζονταν σε αμιγώς εθνικές υποθέσεις.⁶²

Από τις αποφάσεις που αναλύθηκαν προηγουμένως συμπεραίνει κανείς ότι η πραγμάτωση των δικαιωμάτων που εγγυάται το δίκαιο της Ένωσης βαραίνει τα εθνικά δικαστήρια και θεμελιώνεται στην υποχρέωση καλόπιστης συνεργασίας όπως αυτή καθιερώνεται στο άρθρο 4 παρ. 3 της ΣΕΕ. Οι ιδιώτες που αντλούν δικαιώματα από το δίκαιο της Ένωσης μπορούν να αξιοποιήσουν όλα τα εργαλεία που παρέχει το ουσιαστικό αλλά και το δικονομικό δίκαιο του εκάστοτε κράτους μέλους για να τα υπερασπιστούν. Ωστόσο, η αξιοποίηση αυτών των εργαλείων είναι και το μοναδικό μέσο διαφύλαξης των ενωσιακών δικαιωμάτων. Η έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν μπορεί να επιβάλλει τη δημιουργία νέων ένδικων βοηθημάτων ούτε και να τροποποιήσει ή να βελτιώσει τα υπάρχοντα.⁶³ Ο εκάστοτε ενδιαφερόμενος καλείται να προσαρμοσθεί στα δεδομένα του κράτους μέλους, από τα δικαστήρια του οποίου περιμένει την προστασία των δικαιωμάτων του. Οι μόνοι περιορισμοί που τίθενται στο εθνικό δίκαιο είναι ότι η πρόσβαση στην ένδικη προστασία των ενωσιακών δικαιωμάτων πρέπει να γίνεται υπό τους ίδιους όρους που θα ίσχυαν για τα δικαιώματα του εθνικού δικαίου ενώ παράλληλα οι ρυθμίσεις της εθνικής έννομης τάξης δεν επιτρέπεται να καθιστούν πρακτικά αδύνατη την άσκηση των δικαιωμάτων που εγγυάται το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το Δικαστήριο στις προαναφερθείσες αποφάσεις απέφυγε να ζητήσει από τον εθνικό δικαστή να υπερβεί τα όρια που έθετε το δίκαιο των κρατών μελών στην εκάστοτε περίπτωση. Αυτή η διστακτικότητα μπορεί να αιτιολογηθεί από το κλίμα που επικρατούσε την εποχή που εκδόθηκαν οι αποφάσεις αυτές. Ορισμένα εθνικά δικαστήρια ήδη αντιμετώπιζαν δυσκολία με την αρχή του αμέσου αποτελέσματος και της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, πόσο μάλλον με την ανάπτυξη ενός αποκεντρωμένου συστήματος δικαστικής προστασίας των κοινοτικών

---

⁶¹ ΔΕΚ, C-205/82 Deutsche Milchkontor, όπ.π., σκ. 30

⁶² ΔΕΚ, C-205/82 Deutsche Milchkontor, όπ.π., σκ. 33

⁶³ Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π. σελ. 581

δικαιωμάτων.⁶⁴ Ως αποτέλεσμα το Δικαστήριο ήταν προσεκτικό ως προς τα θεσμικά του όρια.

Πρέπει ωστόσο να παρατηρήσουμε ότι εναποθέτοντας εξ ολοκλήρου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών την προστασία των ενωσιακών δικαιωμάτων αναπόφευκτα δημιουργούνται ζητήματα ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.⁶⁵ Θα ήταν παράλογο να αναμένει κανείς κάτι διαφορετικό όταν έχουμε να αντιμετωπίσουμε έναν αριθμό διαφορετικών εθνικών εννόμων τάξεων με διαφορετικές παραδόσεις και ιστορία σε φλέγοντα ζητήματα όπως οι προθεσμίες άσκησης ενός ενδίκου βοηθήματος, η παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας ή η αποζημίωση. Έτσι ενώ η επιείκεια των εθνικών μέτρων σε ορισμένες περιπτώσεις ευνοεί την προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, σε άλλες περιπτώσεις οι δικαιούχοι καλούνται να αντιμετωπίσουν πολύ αυστηρότερες προϋποθέσεις για να προασπιστούν αυτά τους τα δικαιώματα. Η ανομοιομορφία των εθνικών εννόμων τάξεων τέθηκε ενώπιον του Δικαστηρίου και από τα ίδια τα εθνικά δικαστήρια. Στην υπόθεση Mireco⁶⁶ το ιταλικό ακυρωτικό «κυριολεκτικά προκάλεσε»⁶⁷ το Δικαστήριο να πάρει θέση επί του ζητήματος. Το Δικαστήριο παραδέχθηκε ότι η επιβολή δασμών ή η αναζήτηση αχρεωστήτως καταβληθέντων ποσών όντως γίνεται υπό διαφορετικούς όρους από κράτος μέλος σε κράτος μέλος, ωστόσο αρνήθηκε ότι με τον τρόπο αυτό παραβιάζονται σημαντικές αρχές του κοινοτικού δικαίου.⁶⁸

Από τα προεκτεθέντα γίνεται φανερό η ανάγκη λήψης και εφαρμογής μέτρων για την όσο το δυνατόν πιο ομοιόμορφη αντιμετώπιση των κοινοτικών δικαιωμάτων από τις εθνικές έννομες τάξεις. Αυτή η άποψη διατυπώθηκε και στις αποφάσεις του Δικαστηρίου το οποίο είχε κρίνει ότι πρέπει να θεσπισθούν κανονιστικές ρυθμίσεις

---

⁶⁴ M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface: Remedies and procedures for enforcing Union Law before the national courts*, σε *The evolution of EU Law*, P Graig και G De Burca, Oxford University Press, 2011, σελ. 412

⁶⁵ Βλ. παρατηρήσεις A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ.276 επ., Ε. Σαχπεκίδου, *Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών*, όπ.π. σελ. 582 επ.

⁶⁶ ΔΕΚ 10.07.1980, C-826/79 *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Sas Mediterranea importazione, rappresentanze, esportazione, commercio (MIRECO)*, ECLI:EU:C:1980:198

⁶⁷ Βλ. Ε. Σαχπεκίδου, *Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών*, όπ.π

⁶⁸ ΔΕΚ, C-826/79 *Mireco*, όπ.π., σκ. 10-13

που θα συνεπάγονται ίση μεταχείριση όσον αφορά τις τυπικές και ουσιαστικές προϋποθέσεις υπό τις οποίες θα αμφισβητούνται οι κοινοτικές φορολογικές επιβαρύνσεις και θα ζητείται η επιστροφή τους σε περίπτωση αχρεωστήτου καταβολής.⁶⁹ Με τον τρόπο αυτό το Δικαστήριο καταδεικνύει την ανάγκη σύγκλισης και εναρμόνισης των εθνικών εννόμων τάξεων. Την επίτευξη αυτού του στόχου επεδίωξε το Δικαστήριο στη συνέχεια μέσω μιας σειράς αποφάσεων που εξέδωσε, οι οποίες σηματοδοτούν μια περίοδο παρεμβατισμού και ακτιβισμού εκ μέρους του Δικαστηρίου και το τέλος του αυστηρού διαχωρισμού της κοινοτικής και των εθνικών εννόμων τάξεων.

B. Η περίοδος του νομολογιακού παρεμβατισμού

Κατά την περίοδο παρεμβατισμού του Δικαστηρίου η νομολογία κυριαρχείται από την συνεχώς αυξανόμενη συχνότητα και ζωτικότητα των παρεμβάσεων στα εθνικά συστήματα δικαστικής προστασίας.⁷⁰ Η επερχόμενη αυτή αλλαγή στάσης ήδη εκκολάπτεται στην νομολογία της προηγούμενης περιόδου. Έτσι συναντάμε το Δικαστήριο στην απόφαση *Express Dairy Foods* να χρησιμοποιεί την φράση «...ενώπιον της *λυπηρής ελλείψεως* κοινοτικών διατάξεων περί εναρμόνισης των διαδικασιών και των προθεσμιών...».⁷¹ Τα νομολογιακά παραδείγματα δεν σταματούν βέβαια εκεί. Στην κεντρική ιδέα των αποφάσεων *Rewe*⁷² και *Comet*,⁷³ όπου ζητείται από τα εθνικά δικαστήρια να μην καθίσταται πρακτικά αδύνατη η άσκηση των κοινοτικών δικαιωμάτων, με την απόφαση *San Giorgio* το Δικαστήριο προσθέτει την προϋπόθεση να μην καθίσταται ούτε υπερβολικά δύσκολη η άσκηση αυτή.⁷⁴

⁶⁹ ΔΕΚ 12.06.1980, C-130/79 *Express Dairy Foods Limited* κατά *Intervention Board for Agricultural Produce*, ECLI:EU:C:1980:155, σκ.12

⁷⁰ M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface*, όπ.π., σελ. 413

⁷¹ ΔΕΚ C-130/79, *Express Dairy Foods*, σκ. 12

⁷² ΔΕΚ, C-158/80 *Rewe*, όπ.π.

⁷³ ΔΕΚ, C-45/76 *Comet*, όπ.π

⁷⁴ ΔΕΚ 09.11.1983, C-199/82 *Amministrazione delle finanze dello Stato* κατά *SpA San Giorgio*, ECLI:EU:C:1983:318, σκ. 14

Στην υπόθεση San Giorgio⁷⁵ η προσφεύγουσα, μια Ιταλική εταιρεία, κλήθηκε την περίοδο 1974 έως 1977, κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου, να καταβάλει τέλη υγειονομικού ελέγχου για την εισαγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων που προέρχονταν από κράτη μέλη της Ένωσης. Κατά το Ιταλικό εθνικό δίκαιο η αναζήτηση των αχρεωστήτως καταβληθέντων φόρων ήταν αδύνατη σε περίπτωση μετακύλισης της επιβάρυνσης στους καταναλωτές. Πρέπει αρχικά να παρατηρήσουμε ότι η υπόθεση αυτή παρουσιάζει μεγάλη ομοιότητα με τα πραγματικά περιστατικά της προαναφερθείσας υπόθεσης Just.⁷⁶ Το Δικαστήριο μάλιστα επαναλαμβάνει το σκεπτικό που διατύπωσε στην υπόθεση Just.⁷⁷ Ωστόσο η τελική του κρίση στην περίπτωση αυτή είναι διαφορετική. Στην υπόθεση San Giorgio το Δικαστήριο κρίνει ότι είναι ασυμβίβαστοι με το κοινοτικό δίκαιο οι κανόνες που έχουν ως αποτέλεσμα να καθιστούν πρακτικώς αδύνατη ή υπερβολικά δύσκολη την επίτευξη της επιστροφής επιβαρύνσεων που εισπράχθηκαν κατά παράβαση του κοινοτικού δικαίου.⁷⁸

Η κρίση αυτή περιέχει μια μικρή αλλά σημαντική αλλαγή στα κριτήρια των Rewe και Comet.⁷⁹ Το Δικαστήριο πλέον θα παρεμβαίνει όχι μόνο στις περιπτώσεις όπου τα εθνικά μέτρα καθιστούν την προστασία των κοινοτικών δικαιωμάτων αδύνατη, αλλά όπου την καθιστούν και υπερβολικά δύσκολη.

Σημαντικές είναι οι παρατηρήσεις στις οποίες προέβη το Δικαστήριο και στην υπόθεση van Colson.⁸⁰ Η υπόθεση αυτή αφορούσε την εφαρμογή της οδηγίας 76/207⁸¹ περί της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση στην απασχόληση. Οι προσφεύγουσες ήταν κοινωνικές λειτουργοί οι οποίες δεν προσλήφθηκαν από μία φυλακή ανδρών που διοικούνταν από το κρατίδιο της Βεστφαλίας για τον λόγο ότι ήταν γυναίκες. Ο εθνικός δικαστής παρότι έκρινε ότι

⁷⁵ ΔΕΚ, C-199/82 San Giorgio, όπ.π

⁷⁶ ΔΕΚ, C-68/79 Just, όπ.π.

⁷⁷ ΔΕΚ, C-199/82 San Giorgio, όπ.π. σκ.13

⁷⁸ ΔΕΚ, C-199/82 San Giorgio, όπ.π. σκ.14

⁷⁹ A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ.279

⁸⁰ ΔΕΚ 10.04.1984, C-14/83 Sabine von Colson και Elisabeth Kamann κατά Land Nordrhein-Westfalen, ECLI:EU:C:1984:153

⁸¹ Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας

οι προσφεύγουσες όντως είχαν υποστεί διάκριση εξαιτίας του φύλου τους, έκρινε σκόπιμο να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο αναφορικά με τις κυρώσεις που έπρεπε να επιβάλει.

Σύμφωνα με τις διατάξεις που μετέφεραν την οδηγία στο Γερμανικό εθνικό δίκαιο ο εργοδότης όφειλε να αποκαταστήσει τη ζημία που υφίσταται ο εργαζόμενος επειδή πίστεψε ότι δε θα παρεμποδιστεί η σύναψη της εργασιακής σχέσης λόγω παραβίασης της αρχής της ίσης μεταχείρισης. Το εθνικό δικαστήριο έκρινε συνεπώς ότι βάσει του Γερμανικού δικαίου, μπορούσε να επιδικάσει μόνο τα έξοδα μετακίνησης στα οποία υποβλήθηκε η προσφεύγουσα. Το ερώτημα που υπέβαλε λοιπόν ο Γερμανός δικαστής ήταν εάν η διάκριση λόγω φύλου κατά την πρόσβαση στην απασχόληση πρέπει να επισύρει ως κύρωση την επιβολή στον εργοδότη να συνάψει σύμβαση εργασίας με τον υποψήφιο που υπέστη διάκριση.⁸²

Το Δικαστήριο, διαφοροποιούμενο από την μέχρι πρότινος ουδέτερη στάση του αποφασίζει να υποδείξει στο κράτος μέλος τον βαθμό της προστασίας που πρέπει να επιφυλάσσεται στον ιδιώτη. Συγκεκριμένα έκρινε ότι το άρθρο 6 επιβάλλει την υποχρέωση στα κράτη μέλη να εισαγάγουν στην εσωτερική τους έννομη τάξη τα αναγκαία μέτρα προκειμένου να καταστεί δυνατό σε κάθε πρόσωπο που θεωρεί ότι θίγεται από διάκριση, να διεκδικεί τα δικαιώματά του διά της δικαστικής οδού. Στα μέτρα αυτά μπορούν να περιλαμβάνονται και διατάξεις που να υποχρεώνουν τον εργοδότη να προσλάβει τον υποψήφιο που υπέστη διάκριση ή να εξασφαλίσουν εύλογη χρηματική αποζημίωση.⁸³ Οι διατάξεις αυτές θα μπορούσαν να ενισχύονται ενδεχομένως με σύστημα χρηματικών ποινών. Το Δικαστήριο ωστόσο τονίζει ότι η οδηγία δεν περιλαμβάνει συγκεκριμένη κύρωση, αλλά αφήνει ελεύθερα τα κράτη μέλη να επιλέξουν μεταξύ των διαφόρων λύσεων που είναι κατάλληλες για την επίτευξη του στόχου τους. Επομένως παρατηρούμε ότι το Δικαστήριο, παρά την βούληση του να απεμπολήσει την μέχρι πρότινος ουδέτερη στάση του, δεν επιβάλλει ως κύρωση την υποχρέωση του εργοδότη να συνάψει σύμβαση εργασίας με τον εργαζόμενο που υπέστη την διάκριση.

---

⁸² ΔΕΚ, C-14/83 van Colson, όπ.π. σκ 3 έως 6

⁸³ ΔΕΚ, C-14/83 van Colson, όπ.π. σκ 18

Εκ πρώτης όψεως το Δικαστήριο φαίνεται να μην ευνοεί το δικαίωμα που εγγυάται στους εργαζόμενους η οδηγία 76/207. Ωστόσο στην συνέχεια το Δικαστήριο ξεκαθάρισε ότι η απαγόρευση των διακρίσεων στην εργασία όπως ορίζεται από την οδηγία δεν μπορεί να επιτευχθεί δίχως ένα κατάλληλο σύστημα κυρώσεων. Η ανάγκη ενός τέτοιου συστήματος απορρέει τόσο από τον στόχο της οδηγίας όσο και από το άρθρο 6 το οποίο παρέχει στους υποψήφιους εργαζόμενους που υπέστησαν διάκριση την δυνατότητα προσφυγής στη δικαιοσύνη.⁸⁴ Το Δικαστήριο συνεχίζει την ανάλυσή του τονίζοντας ότι μπορεί μεν να μην επιβάλλεται συγκεκριμένη μορφή κύρωσης στην περίπτωση παραβίασης του άρθρου 6 της οδηγίας, ωστόσο η κύρωση που θα επιλέξει η εθνική έννομη τάξη πρέπει να είναι τέτοιας φύσης ώστε να εξασφαλίζεται η πραγματική και αποτελεσματική έννομη προστασία των εργαζομένων εκείνων που υπέστησαν την διάκριση.⁸⁵

Η διατύπωση αυτή του Δικαστηρίου στην υπόθεση van Colson φάνηκε να έχει καθοριστική σημασία στη συνέχεια.⁸⁶ Οι επιπτώσεις της έκαναν αισθητή την παρουσία τους αρχικά στην απόφαση Johnston.⁸⁷ Η υπόθεση αυτή αφορούσε το αίτημα μιας εφέδρου αστυνομικού από την Βόρειο Ιρλανδία να μονιμοποιηθεί στο αστυνομικό σώμα, καθώς και να αποκτήσει πρόσβαση σε επαγγελματική εκπαίδευση στο χειρισμό και την χρήση πυροβόλων όπλων. Οι διατάξεις που αποσκοπούσαν στην κατάργηση των στηριζόμενων στο φύλο διακρίσεων στην εργασία περιέχονταν στο Sex Discrimination Order. Βάσει του άρθρου 53 του εν λόγω νομοθετήματος ορίζονταν ότι καμία πράξη, ακόμη και αν εισήγαγε διάκριση στηριζόμενη στο φύλο, δεν καθίστατο παράνομη εάν αποσκοπούσε στην διασφάλιση της εθνικής ασφάλειας ή την προστασία της δημόσιας ασφάλειας και της δημόσιας τάξης. Σύμφωνα μάλιστα με την παράγραφο 2 του άρθρου 53, η υπογεγραμμένη από τον αρμόδιο υπουργό βεβαίωση, με την οποία πιστοποιείται ότι μια πράξη εκδόθηκε προς το σκοπό αυτό, αποτελεί αδιάσειστη απόδειξη πληρώσεως των ανωτέρω προϋποθέσεων. Το αποτέλεσμα της διάταξης αυτής ήταν να στερείται από την προσφεύγουσα κάθε μέσο παροχής έννομης προστασίας. Κάτι τέτοιο ωστόσο ήταν αντίθετο με το άρθρο

---

⁸⁴ ΔΕΚ, C-14/83 van Colson, όπ.π. σκ 22

⁸⁵ ΔΕΚ, C-14/83 van Colson, όπ.π. σκ 23

⁸⁶ A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 281

⁸⁷ ΔΕΚ 15.05.1986, C-222/84 Johnston κατά Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary, ECLI:EU:C:1986:206

6 της οδηγίας 76/207 που προέβλεπε ότι τα κράτη μέλη εισάγουν τα απαραίτητα μέτρα προκειμένου να καταστεί δυνατό σε κάθε πρόσωπο που θεωρεί ότι θίγεται από την μη εφαρμογή της ίσης μεταχείρισης να διεκδικεί τα δικαιώματά του διά της δικαστικής οδού.

Ο εθνικός δικαστής που κλήθηκε να αντιμετωπίσει την υπόθεση υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα ζητώντας από το Δικαστήριο να διευκρινίσει εάν συμβιβάζεται με το κοινοτικό δίκαιο και το άρθρο 6 της οδηγίας 76/207 το να εμποδίζεται ένα εθνικό δικαστήριο από έναν κανόνα, όπως ο προβλεπόμενος στο άρθρο 53, παράγραφος 2 του Sex Discrimination Order, στην πλήρη άσκηση του δικαστικού του ελέγχου.

Η κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου ισχυρίστηκε ότι το άρθρο 6 της οδηγίας δεν υποχρεώνει τα κράτη μέλη, ακόμα και στο πεδίο της εθνικής και δημόσιας ασφάλειας, να υποβάλλουν σε δικαστικό έλεγχο κάθε ζήτημα που μπορεί να ανακύψει από την εφαρμογή της οδηγίας. Κανόνες αποδείξεως, όπως αυτός του άρθρου 53, παράγραφος 2, του Sex Discrimination Order, είναι συνήθεις στο εθνικό δικονομικό δίκαιο και δικαιολογούνται από το γεγονός ότι τα ζητήματα εθνικής και δημόσιας ασφάλειας μπορούν να εκτιμηθούν κατάλληλα μόνο από την αρμόδια πολιτική αρχή, δηλαδή τον υπουργό που εξέδωσε την επίμαχη βεβαίωση.⁸⁸

Το επιχείρημα αυτό δεν λήφθηκε υπόψιν από το Δικαστήριο το οποίο έκρινε ότι το άρθρο 6 της οδηγίας επιβάλλει στα κράτη μέλη να θεσπίσουν στην εσωτερική τους έννομη τάξη τα μέτρα εκείνα τα οποία θα επιτρέπουν σε κάθε πρόσωπο που νομίζει ότι θίγεται από μία διάκριση να διεκδικεί τα δικαιώματά του δικαστικώς.⁸⁹ Συνεπώς διατάξεις που δίνουν στην εκτελεστική εξουσία την διακριτική ευχέρεια να αποκλείει το δικαίωμα δικαστικής προστασίας ενός ιδιώτη είναι αντίθετες με το άρθρο 6 της οδηγίας 76/207.

Ωστόσο το πιο αξιοσημείωτο κομμάτι της απόφασης είναι η νομική βάση πάνω στην οποία το Δικαστήριο αιτιολόγησε το σκεπτικό του. Συγκεκριμένα ο κοινοτικός Δικαστής έκρινε ότι ο επιβαλλόμενος από το άρθρο 6 της οδηγίας

---

⁸⁸ ΔΕΚ, C-222/84 Johnston, όπ.π. σκ. 15

⁸⁹ ΔΕΚ, C-222/84 Johnston, όπ.π. σκ. 17

δικαστικός έλεγχος αποτελεί την έκφραση γενικής αρχής του δικαίου στην οποία στηρίζονται οι κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και η οποία έχει καθιερωθεί από τα άρθρα 6 και 13 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης περί Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.⁹⁰

Οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η επιλογή αυτή της αιτιολογίας δεν περιορίστηκε μόνο στην υπόθεση Johnston. Το Δικαστήριο επανήλθε στο κριτήριο των συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών και των άρθρων 6 και 13 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου λίγα χρόνια αργότερα στην υπόθεση Heylens.⁹¹ Στην περίπτωση αυτή ο εθνικός δικαστής ήρθε αντιμέτωπος με περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων ενώ εις βάρος της διοικητικής απόφασης που επέβαλε τον περιορισμό αυτό δεν προβλεπόταν κανένα ένδικο μέσο.⁹² Το Δικαστήριο τονίζοντας την ανάγκη της αποτελεσματικής προστασίας θεμελιώδους δικαιώματος που εγγυάται η Συνθήκη, επικαλέστηκε την απόφαση Johnston⁹³ και τα κριτήρια που τέθηκαν σε αυτήν.

Η σημασία των αποφάσεων αυτών τονίζεται ακόμη περισσότερο αν τις συγκρίνει κανείς με παλαιότερα νομολογιακά παραδείγματα στα οποία το Δικαστήριο ήρθε αντιμέτωπο με παρόμοια ζητήματα. Συγκεκριμένα στην υπόθεση Lee⁹⁴ το Δικαστήριο κλήθηκε να κρίνει την περίπτωση διοικητικής απόφασης, ο έλεγχος της οποίας δια της δικαστικής οδού ήταν αδύνατος βάσει των διατάξεων του εθνικού δικαίου. Ωστόσο στην περίπτωση αυτή το Δικαστήριο έκρινε ότι οι διατάξεις μιας οδηγίας δεν υποχρεώνουν τα κράτη μέλη στη δημιουργία δυνατοτήτων για πρόσβαση στη δικαιοσύνη, προκειμένου να προστατευτούν οι ιδιώτες έναντι αποφάσεων της διοίκησης, που λαμβάνονται σε εκτέλεση της οδηγίας.⁹⁵

Παρατηρούμε λοιπόν με τις αποφάσεις Johnston και Heylens ότι το Δικαστήριο πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα από το κλασικό μοντέλο της αρχής της μη διάκρισης και της αρχής της αποτελεσματικότητας που θεμελιώθηκε από τις

---

⁹⁰ ΔΕΚ, C-222/84 Johnston, όπ.π. σκ. 18

⁹¹ ΔΕΚ 15.10.1987, C-222/86 UNECTEF κατά Heylens, ECLI:EU:C:1987:442

⁹² ΔΕΚ, C-222/86 Heylens, όπ.π. σκ. 5

⁹³ ΔΕΚ, C-222/84 Johnston

⁹⁴ ΔΕΚ 06.05.1980, C-152/79 Lee, ECLI:EU:C:1980:122

⁹⁵ ΔΕΚ, C-152/79 Lee, όπ.π. σκ. 17. Βλ. επίσης Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π, σελ. 582

αποφάσεις Rewe και Comet και την μετέπειτα νομολογία. Στις αποφάσεις αυτές ο κοινοτικός Δικαστής υπαγορεύει στα κράτη μέλη ότι δεν αρκεί πλέον να αντιμετωπίζουν τα δικαιώματα που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης με τον ίδιο τρόπο που αντιμετωπίζουν και τα δικαιώματα που εγγυάται το εθνικό τους δίκαιο. Λαμβάνοντας ως νομική βάση τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και τα άρθρα 6 και 13 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα δικαιώματα του Ανθρώπου, το Δικαστήριο ορίζει ότι κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να απολαμβάνει *αποτελεσματική* προστασία όσον αφορά τα δικαιώματά του που απορρέουν από τις συνθήκες. Προστασία απλώς ισάξια με εκείνη που απολαμβάνουν τα «εθνικά δικαιώματα» πλέον δεν αρκεί.

Αξιοσημείωτες ήταν και οι παρατηρήσεις που έκανε το Δικαστήριο αναφορικά με το άρθρο 6 της οδηγίας 76/207 στην υπόθεση Marshall.⁹⁶ Στην υπόθεση αυτή ο εθνικός δικαστής ζητούσε να διευκρινιστεί εάν, βάσει του άρθρου 6 της οδηγίας, ήταν επιτρεπτό ένα κράτος μέλος να θέτει ανώτατο όριο στην αποζημίωση που αποδίδεται σε εργαζόμενο που έπεσε θύμα διάκρισης καθώς και αν η αποζημίωση αυτή θα έπρεπε να περιλαμβάνει και τόκους. Το Δικαστήριο έκρινε ότι ο καθορισμός ενός ανώτατου ορίου αποζημίωσης δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ορθή εφαρμογή της οδηγίας επειδή περιορίζει εκ των προτέρων το ποσό της αποζημίωσης σε ένα επίπεδο που ενδεχομένως να μην επιτυγχάνει την εξασφάλιση της πραγματικής ισότητας ευκαιριών.⁹⁷ Στο αμέσως επόμενο σκεπτικό το Δικαστήριο πρόσθεσε ότι η αποκατάσταση της ζημίας του εργαζομένου που υπέστη την διάκριση δεν είναι άσχετη από στοιχεία όπως η πάροδος του χρόνου τα οποία είναι ικανά να μειώσουν την αποκατάσταση αυτή.⁹⁸

Η ανάλυση αυτή του Δικαστηρίου μας επιτρέπει να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι μπορεί μεν το άρθρο 6 της οδηγίας 76/207 να αφήνει στα κράτη μέλη να επιλέξουν το μέσο με το οποίο θα επιτύχουν τις επιταγές της οδηγίας, ωστόσο εφόσον το κάθε κράτος μέλος έχει επιλέξει μια συγκεκριμένη λύση θα πρέπει η

---

⁹⁶ ΔΕΚ 02.08.1993, C-271/91 Marshall κατά Southampton and South West Hampshire Area Health Authority, ECLI:EU:C:1993:335

⁹⁷ ΔΕΚ, C-271/91 Marshall, όπ.π σκ. 30

⁹⁸ ΔΕΚ, C-271/91 Marshall, όπ.π. σκ. 31

επιλογή που δίνεται στους ιδιώτες να είναι πλήρως αποτελεσματική.⁹⁹ Η απόφαση Marshall¹⁰⁰ προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον ιδίως αν εξεταστεί σε συνδυασμό με τις αποφάσεις οι οποίες αναφέρθηκαν ανωτέρω και αφορούσαν και εκείνες την ερμηνεία του άρθρου 6 της οδηγίας 76/207. Συγκεκριμένα, όπως προαναφέρθηκε, το Δικαστήριο στην απόφαση Johnston έκρινε ότι τα κράτη μέλη είναι υποχρεωμένα να θεσπίσουν στην εσωτερική τους έννομη τάξη τα αναγκαία μέτρα ώστε να μπορεί ο ιδιώτης να διεκδικεί τα δικαιώματά του δικαστικώς¹⁰¹ ενώ στην van Colson επέλεξε να μη επιβάλλει στα κράτη μέλη να υιοθετήσουν συγκεκριμένης μορφής κυρώσεις.¹⁰² Σε αντίθεση με την Johnston,¹⁰³ η προσφεύγουσα στην υπόθεση Marshall¹⁰⁴ διέθετε ένα ένδικο μέσο στην εθνική της έννομη τάξη, ικανό να την προστατέψει από την διάκριση την οποία είχε υποστεί. Το ερώτημα ωστόσο ήταν εάν αυτό το ένδικο μέσο ήταν αρκετά ικανό για να επιτύχει την απαιτούμενη δικαστική προστασία. Η απάντηση που είχε δώσει το Δικαστήριο για το ίδιο ερώτημα στην υπόθεση von Colson, ήταν ότι αυτό το ερώτημα δε μπορεί να απαντηθεί με επίκληση των διατάξεων της οδηγίας.¹⁰⁵ Αντιθέτως, στην απόφαση που εξέδωσε το Δικαστήριο στην υπόθεση Marshall ξεκαθαρίζει ότι το άρθρο 6 της οδηγίας 76/207 απαγορεύει την θέσπιση ανώτατου ορίου αποζημίωσης.¹⁰⁶

Παρατηρούμε λοιπόν μια προσέγγιση εκ μέρους του Δικαστηρίου η οποία συνεχώς εξελίσσεται μέσα από τις αποφάσεις του. Έτσι ενώ αρχικά απαιτείται μόνο η εξασφάλιση δικαστικής προστασίας των ενδιαφερομένων ακόμη και σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο δεν προβλέπεται από τις διατάξεις του εθνικού δικαίου των κρατών μελών, στη συνέχεια το Δικαστήριο επιβάλλει την ενίσχυση της προστασίας αυτής. Οι προσφεύγοντες που επικαλούνται τις διατάξεις του κοινοτικού δικαίου πρέπει όχι απλώς να προστατεύονται, αλλά να προστατεύονται και επαρκώς από τα εθνικά τους δικαιοδοτικά όργανα. Με τον τρόπο αυτό το Δικαστήριο αυξάνει

---

⁹⁹ A. Arnall, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 282

¹⁰⁰ ΔΕΚ, C-271/91 Marshall, όπ.π.

¹⁰¹ ΔΕΚ, C-222/84 Johnston, όπ.π. σκ 17

¹⁰² ΔΕΚ, C-14/83 van Colson, όπ.π. σκ 18

¹⁰³ ΔΕΚ, C-222/84 Johnston, όπ.π.

¹⁰⁴ ΔΕΚ, C-271/91 Marshall, όπ.π.

¹⁰⁵ ΔΕΚ, C-14/83 van Colson, όπ.π., σκ. 18

¹⁰⁶ ΔΕΚ, C-271/91 Marshall, όπ.π., σκ.32

ολοένα και περισσότερο την προαπαιτούμενη ποιότητα δικαστικής προστασίας που οφείλουν να εγγυούνται τα κράτη μέλη.

Μία από τις πιο «ηχηρές» αποφάσεις του Δικαστηρίου κατά την περίοδο του παρεμβατισμού αφορούσε το ζήτημα των προθεσμιών. Στην υπόθεση Emmott¹⁰⁷ το Δικαστήριο ερωτήθηκε εάν ένα κράτος μέλος το οποίο δεν είχε μεταφέρει ορθώς μια οδηγία στην εθνική του έννομη τάξη μπορούσε να εμποδίσει έναν ιδιώτη να επικαλεστεί την οδηγία αυτή ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων για τον λόγο ότι είχε λήξει η προθεσμία που προέβλεπε το εσωτερικό δίκαιο για την άσκηση του προβλεπόμενου ενδίκου βοηθήματος.

Η υπό εξέταση οδηγία ήταν η 79/7/ΕΟΚ¹⁰⁸ και το κράτος μέλος που ευθυνόταν για την πλημμελή μεταφορά της στο εσωτερικό του δίκαιο ήταν η Ιρλανδία. Η προσφεύγουσα της κύριας δίκης ήταν έγγαμη με συντηρούμενα τέκνα και λάμβανε παροχή λόγω αναπηρίας. Οι Ιρλανδοί άνδρες που βρισκότουσαν σε παρόμοια θέση δικαιούνταν μεγαλύτερο επίδομα. Το Δικαστήριο είχε εξετάσει παρόμοια περιστατικά σε παλαιότερη υπόθεση του¹⁰⁹ και είχε κρίνει ότι η απαγόρευση διακρίσεων λόγω φύλου, την οποία εγγυάται η οδηγία 79/7, είχε άμεσο αποτέλεσμα και εν τη απουσία κατάλληλων εκτελεστικών μέτρων οι γυναίκες δικαιούνται να υπάγονται στο ίδιο καθεστώς με τους άνδρες που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση.¹¹⁰ Μετά την έκδοση της υπόθεσης αυτής, η προσφεύγουσα της κύριας δίκης στην υπόθεση Emmott¹¹¹ απευθύνθηκε εγγράφως στον υπουργό κοινωνικής ασφάλισης ζητώντας να λάβει τις ίδιες παροχές με τους άνδρες συνδικαιούχους της. Λαμβάνοντας αρνητική απάντηση, η προσφεύγουσα αποφάσισε να καταβάλει αίτηση δικαστικού ελέγχου για την λήψη των παροχών που δικαιούνταν και δε της είχαν καταβληθεί. Ωστόσο η αίτησή της αυτή καταβλήθηκε *κατόπιν εκπνοής της τρίμηνης προθεσμίας που έθετε το Ιρλανδικό δίκαιο*.

¹⁰⁷ ΔΕΚ 25.07.1991, C-208/90 Emmott κατά Minister for Social Welfare και Attorney General, ECLI:EU:C:1991:333

¹⁰⁸ Οδηγία 79/7 του Συμβουλίου της 19^{ης} Δεκεμβρίου 1978 περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης

¹⁰⁹ ΔΕΚ 10.03.1991, C-377/89 Ann Cotter και Norah McDermott κατά Minister for Social Welfare και Attorney General, ECLI:EU:C:1991:116

¹¹⁰ ΔΕΚ, C-377/89 Ann Cotter και Norah McDermott, όπ.π., παρ. 18

¹¹¹ ΔΕΚ, C-208/90 Emmott, όπ.π.

Η υπόθεση έφτασε στο Δικαστήριο κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος που υπέβαλε το ανώτατο δικαστήριο της Ιρλανδίας. Το Δικαστήριο, τονίζοντας ότι τα κράτη μέλη είναι υποχρεωμένα να διασφαλίζουν αποτελεσματικά την πλήρη εφαρμογή των οδηγιών κατά τρόπο αρκούντως σαφή και ακριβή,¹¹² επεσήμανε ότι «μέχρι το χρονικό σημείο της ορθής μεταφοράς της οδηγίας, το κράτος μέλος που δεν έχει εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του δεν μπορεί να προβάλλει την εκπρόθεσμη κίνηση από έναν ιδιώτη της σχετικής κατ' αυτού ένδικης διαδικασίας για την προστασία των δικαιωμάτων που του αναγνωρίζονται από τις διατάξεις της οδηγίας αυτής, η δε σχετική προθεσμία του εθνικού δικαίου δεν μπορεί να αρχίσει να τρέχει παρά μόνο μετά από το χρονικό αυτό σημείο.»¹¹³

Το συγκεκριμένο σκεπτικό καθιστά την υπόθεση Emmott και τόσο ιδιαίτερη. Ουσιαστικά το Δικαστήριο προειδοποιεί τα κράτη μέλη που δεν συμμορφώνονται κανονικά ή έγκαιρα προς το περιεχόμενο μια οδηγίας, ότι η αταξία αυτή πρόκειται να τους στοιχίσει.¹¹⁴ Ωστόσο η φύση των οδηγιών και ο τρόπος μεταφοράς τους στο εθνικό δίκαιο σημαίνει ότι ακόμη και τα κράτη που κατέβαλαν την μεγαλύτερη δυνατή προσπάθεια να μεταφέρουν στο εθνικό τους δίκαιο μια οδηγία ορθώς και εγκαίρως δεν μπορούν να είναι εντελώς βέβαια ότι η νομοθεσία τους δεν θα θεωρηθεί ανεπαρκής.¹¹⁵

Εκείνο που προβληματίζει ίσως περισσότερο στην υπόθεση Emmott είναι η δυνατότητα που δίνεται στους ιδιώτες να αναπτύξουν αξιώσεις που ανατρέχουν ακόμη και στην ημερομηνία λήξης της περιόδου μεταφοράς της οδηγίας στο εθνικό δίκαιο.¹¹⁶ Κάτι τέτοιο θα μπορούσε να αποτελέσει σημαντικό πλήγμα στα δημόσια οικονομικά ενός κράτους μέλους καθώς δημιουργεί το ενδεχόμενο μεγάλου αριθμού αξιώσεων με αναδρομική ισχύ.

Επιπλέον το οξύμωρο της υπόθεσης Emmott είναι ότι η προθεσμία που προέβλεπε το εθνικό Ιρλανδικό δίκαιο ήταν από τρεις έως έξι μήνες.¹¹⁷ Αντιθέτως,

¹¹² ΔΕΚ, C-208/90 Emmott, όπ.π., σκ. 18

¹¹³ ΔΕΚ, C-208/90 Emmott, όπ.π., σκ. 23

¹¹⁴ Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π., σελ. 583

¹¹⁵ A. Arnall, The European Union and its Court of Justice, όπ.π. σελ. 288

¹¹⁶ A. Arnall, The European Union and its Court of Justice, όπ.π. σελ. 288

¹¹⁷ ΔΕΚ, C-208/90 Emmott, όπ.π., σκ. 13

στις υποθέσεις Rewe¹¹⁸ και Comet¹¹⁹ όπου η προβλεπόμενη από το εθνικό δίκαιο προθεσμία ήταν χαρακτηριστικά μικρότερη, ήτοι τριακονθήμερη, το Δικαστήριο έδειξε μεγαλύτερη μετριοπάθεια. Η σύγκριση της στάσης του Δικαστηρίου στις τρεις αυτές αποφάσεις αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της αλλαγής στάσης του κοινοτικού Δικαστή από την μία περίοδο στην άλλη.

Πέραν του ζητήματος των προθεσμιών, κάποιες από τις πλέον ενδιαφέρουσες και χαρακτηριστικές αποφάσεις της περιόδου του παρεμβατισμού του Δικαστηρίου σημειώθηκαν στο πεδίο της προσωρινής δικαστικής προστασίας. Στην υπόθεση Factortame¹²⁰ το Δικαστήριο κλήθηκε να αντιμετωπίσει έναν εθνικό νόμο του Ηνωμένου Βασιλείου ο οποίος στόχευε στην καταπολέμηση της πρακτικής του «quota hopping». Κατά την πρακτική αυτή, αλιευτικοί στόλοι που φέραν την σημαία του Ηνωμένου Βασιλείου ενώ στην πραγματικότητα ελέγχονταν από εταιρείες αλλοδαπών συμφερόντων, κάναν χρήση των ποσοστώσεων αλιείας που χορηγούνταν στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η Βρετανική κυβέρνηση προσπάθησε να θέσει ένα τέλος στο φαινόμενο αυτό δημιουργώντας ένα νέο νηολόγιο. Η εγγραφή σε αυτό ήταν δυνατή μόνο από υπηκόους του Ηνωμένου Βασιλείου.

Οι προσφεύγουσες της κύριας δίκης εταιρείες ζήτησαν από τον Άγγλο δικαστή να αναγνωρίσει την καταπάτηση των κοινοτικών τους δικαιωμάτων. Παράλληλα όμως ζήτησαν και την αναστολή εφαρμογής του εθνικού νόμου μέχρι το δικαστήριο να εκδώσει την απόφασή του καθώς σε διαφορετική περίπτωση αναπόφευκτα θα ζημιώνονταν. Η ιδιομορφία της συγκεκριμένης υπόθεσης ήταν ότι κατά το Βρετανικό δίκαιο δε νοείται λήψη ασφαλιστικών μέτρων εις βάρος του στέμματος, δηλαδή των αποφάσεων του υπουργού. Ο Βρετανός δικαστής λοιπόν παρέπεμψε την υπόθεση στο Δικαστήριο ρωτώντας εάν υπό τις συγκεκριμένες συνθήκες οφείλει να χορηγήσει το μέτρο της προσωρινής δικαστικής προστασίας.

---

¹¹⁸ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π.

¹¹⁹ ΔΕΚ, C-45/76 Comet, όπ.π.

¹²⁰ ΔΕΚ, C-213/89 - The Queen κατά Secretary of State for Transport, ex parte Factortame, ECLI:EU:C:1990:257

Το Δικαστήριο εξέδωσε μία πολύ σύντομη και συνάμα μεστή απάντηση.¹²¹ Αναφερόμενο σε προηγούμενη απόφασή του στην υπόθεση *Simmenthal*¹²² έκρινε ότι οι απευθείας εφαρμοζόμενοι κανόνες του κοινοτικού δικαίου πρέπει να αναπτύσσουν πλήρως τα αποτελέσματά τους, κατά τρόπο ομοιόμορφο σε όλα τα κράτη μέλη, από τη στιγμή που τίθενται σε ισχύ και καθ' όλη τη διάρκεια της ισχύος τους και ότι δυνάμει της αρχής της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, οι διατάξεις της Συνθήκης και οι πράξεις των κοινοτικών οργάνων που εφαρμόζονται άμεσα έχουν ως αποτέλεσμα, στις σχέσεις τους με το εσωτερικό δίκαιο των κρατών μελών να καθιστούν αυτοδικαίως ανεφάρμοστη, απλώς και μόνο με τη θέση τους σε ισχύ, κάθε αντίθετη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας.¹²³

Επομένως κανένα εθνικό δικαστήριο δεν μπορεί να εμποδίζεται από το εθνικό του δίκαιο να παραμερίζει οποιονδήποτε κανόνα της εθνικής έννομης τάξης ο οποίος θα διακινδύνευε, έστω και προσωρινά, την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης. Η λύση αυτή, παρότι πρωτοφανής για την έννομη τάξη της Μεγάλης Βρετανίας, ήταν και η μοναδική διέξοδος προκειμένου να προστατευθούν πλήρως τα δικαιώματα των προσφευγουσών επιχειρήσεων της κύριας δίκης.¹²⁴

Οφείλει ωστόσο κανείς να παρατηρήσει ότι το Δικαστήριο δεν ερωτήθηκε μόνο για το αν πρέπει να μείνει το εθνικό μέτρο ανεφάρμοστο, αλλά και με ποιο τρόπο πρέπει ο εθνικός δικαστής να παραμερίσει την επίμαχη διάταξη. Ο θεσμός των ασφαλιστικών μέτρων άλλωστε δεν ήταν άγνωστος στον Άγγλο δικαστή. Εκείνο που έθετε εμπόδιο στην απονομή της προσωρινής δικαστικής προστασίας ήταν ότι κάτι τέτοιο δεν επιτρεπόταν εις βάρος υπουργικών αποφάσεων (όπως και η επίμαχη). Στο ερώτημα λοιπόν για τον τρόπο με τον οποίο θα παραμερίζονταν η προσβάλλουσα το κοινοτικό δίκαιο εθνική πράξη, το Δικαστήριο δεν έδωσε απάντηση.

Κρίνεται επομένως σκόπιμο να ανατρέξει κανείς στις προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέα. Κατά τον Κο. Tesaurο τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να είναι σε θέση να

¹²¹ A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 291

¹²² ΔΕΚ 09.03.1978, C-106/77 - *Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Simmenthal*, ECLI:EU:C:1978:49

¹²³ ΔΕΚ, C-213/89 *Factorotame*, όπ.π., σκ. 18

¹²⁴ Ε. Σαχπεκίδου, *Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών*, όπ.π., σελ. 584

παρέχουν προσωρινή δικαστική προστασία των προσβαλλομένων δικαιωμάτων που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο, και μάλιστα θα έπρεπε η προστασία αυτή να συσχετιστεί ρητώς από το Δικαστήριο με την υποχρέωση της πραγματικής ένδικης προστασίας που επιβάλλεται όσον αφορά τις κοινοτικές διατάξεις, όπως ακριβώς και για τις εθνικές.¹²⁵ Ως προς τον τρόπο εφαρμογής της ένδικης αυτής προστασίας ο Γενικός Εισαγγελέας προτείνει ότι πρέπει να γίνεται βάσει των ήδη υπαρχόντων διατάξεων του εσωτερικού δικαίου. Τα κράτη μέλη επομένως δεν πρέπει να προβλέψουν στο εσωτερικό τους δίκαιο και άλλα ένδικα μέσα ή βοηθήματα ή διαδικασίες πέρα από τις ήδη προβλεπόμενες.¹²⁶ Παρατηρούμε λοιπόν ότι η λύση που προτείνεται από τον Γενικό Εισαγγελέα ακολουθεί το μοτίβο των αποφάσεων Rewe¹²⁷ και Comet.¹²⁸ Εν τη απουσία δηλαδή κοινοτικών μέτρων εναρμόνισης ο εθνικός δικαστής πρέπει να βασιστεί στις διατάξεις της εσωτερικής του έννομης τάξης προκειμένου να εξασφαλίσει στους προσφεύγοντες την απαιτούμενη προστασία.

Το ζήτημα της προσωρινής προστασίας αντιμετωπίστηκε από το Δικαστήριο και στην υπόθεση Επιτροπή κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας.¹²⁹ Η υπόθεση αυτή είχε να κάνει με μια απόφαση της Επιτροπής η οποία υπαγόρευε την υποχρεωτική απόσταξη συγκεκριμένων ποσοτήτων επιτραπέζιου κρασιού από τους οινοπαραγωγούς σε ολόκληρη την (τότε) Κοινότητα. Όταν οι Γερμανικές αρχές επέδωσαν τις διοικητικές πράξεις με τις οποίες καλούσαν τους Γερμανούς οινοπαραγωγούς να συμμορφωθούν στην κοινοτική απόφαση, οι τελευταίοι υπέβαλλαν ένσταση κατά της διοίκησης. Το ανασταλτικό αποτέλεσμα της ένστασης αυτής είχε ως αποτέλεσμα να μείνει ανεφάρμοστη η κοινοτική ρύθμιση για τους Γερμανούς οινοπαραγωγούς. Η Επιτροπή λοιπόν θεωρώντας ότι η Γερμανία παραβίασε της υποχρεώσεις της, κατέφυγε εναντίον της ενώπιον του Δικαστηρίου. Το Δικαστήριο καταδίκασε την Γερμανία επειδή δεν προέβη στην εκτέλεση της απόφασης της Επιτροπής.

---

¹²⁵ Βλ. προτάσεις ΓΕ Tesaurο στην υπόθεση ΔΕΚ, C-213/89 Factorotame, όπ.π., σκ. 29

¹²⁶ Βλ. προτάσεις ΓΕ Tesaurο στην υπόθεση ΔΕΚ, C-213/89 Factorotame, όπ.π., σκ. 30

¹²⁷ ΔΕΚ, C-33/76 Rewe, όπ.π

¹²⁸ ΔΕΚ, C-45/76 Comet, όπ.π

¹²⁹ ΔΕΚ 10.07.1990, C-217/88 Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ECLI:EU:C:1990:290

Αξίζει σε αυτή την περίπτωση να επικεντρωθούμε σε δύο από τα επιχειρήματα που πρόβαλε η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας.¹³⁰ Αρχικά δεν συνέτρεχαν κατά το εθνικό δίκαιο οι προϋποθέσεις για την άμεση εφαρμογή των κοινοτικών επιταγών,¹³¹ ενώ παράλληλα ακόμη και αν διατάσσονταν η άμεση εκτέλεση των πράξεων απόσταξης είναι πιθανόν ότι θα προσβάλλονταν ενώπιον των Γερμανικών δικαστηρίων και πολύ πιθανόν να ακυρώνονταν.¹³²

Τα επιχειρήματα αυτά βέβαια δεν έγιναν δεκτά από το Δικαστήριο. Πιο συγκεκριμένα κρίθηκε ότι ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις του εθνικού δικαίου για την εφαρμογή της απόφασης της Επιτροπής, τα κράτη μέλη δεν μπορούν να επικαλούνται διατάξεις ή πρακτικές της εσωτερικής τους έννομης τάξης προκειμένου να δικαιολογήσουν την μη τήρηση υποχρεώσεων που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο.¹³³ Επιπλέον τα κράτη μέλη απαγορεύεται να επικαλούνται πιθανολογούμενη κρίση των εθνικών τους δικαστηρίων για να αιτιολογήσουν δική τους παράλειψη. Άλλωστε τα εθνικά δικαστήρια έχουν τη δυνατότητα, μέσω του προδικαστικού ερωτήματος να προσφεύγουν στο Δικαστήριο, προκειμένου να εξακριβώνουν την ορθότητα ή μη των κοινοτικών μέτρων.¹³⁴

Η παρεχόμενη από τα κράτη μέλη προσωρινή δικαστική προστασία σε περιπτώσεις εφαρμογής κοινοτικών διατάξεων απασχόλησε το Δικαστήριο σε μία ακόμη υπόθεση. Συγκεκριμένα, στην υπόθεση *Zuckefabrik*,¹³⁵ όπου το εμπλεκόμενο κράτος μέλος ήταν και πάλι η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, ορισμένες εταιρείες παραγωγής ζάχαρης ζήτησαν από τα δικαστήρια της χώρας τους να αναστείλουν πράξεις των τελωνειακών αρχών οι οποίες, εφαρμόζοντας κοινοτικό κανονισμό, τις καλούσαν να πληρώσουν μεγάλα ποσά για συγκεκριμένη περίοδο εμπορίας ζάχαρης. Σε αντίθεση με την απόφαση *Factorotame*,¹³⁶ στην προκειμένη περίπτωση το μέτρο της προσωρινής προστασίας εξασφαλιζονταν από την εσωτερική

---

¹³⁰ Βλ. Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π., σελ. 585 επ.

¹³¹ ΔΕΚ, C-217/88 Επιτροπή κατά Γερμανίας, όπ.π., σκ. 24

¹³² ΔΕΚ, C-217/88 Επιτροπή κατά Γερμανίας, όπ.π., σκ. 27

¹³³ ΔΕΚ, C-217/88 Επιτροπή κατά Γερμανίας, όπ.π., σκ. 26

¹³⁴ ΔΕΚ, C-217/88 Επιτροπή κατά Γερμανίας, όπ.π., σκ. 28

¹³⁵ ΔΕΚ 21.02.1991, C-143/88 *Zuckerfabrik Süderdithmarschen* και *Zuckerfabrik Soest* κατά *Hauptzollamt Itzehoe* και *Hauptzollamt Paderborn*, ECLI:EU:C:1991:65

¹³⁶ ΔΕΚ, C-213/89 *Factorotame*, όπ.π.

έννομη τάξη ωστόσο η εφαρμογή του οδηγούσε στην αναστολή εφαρμογής των διατάξεων του κοινοτικού κανονισμού.¹³⁷

Στο προδικαστικό ερώτημα που υπέβαλε ο Γερμανός δικαστής ρωτούσε το Δικαστήριο, μεταξύ άλλων, εάν έπρεπε να προβεί σε παροχή της πλήρους δικαστικής προστασίας που προέβλεπε η εθνική του έννομη τάξη ακόμη και αν αυτή οδηγούσε σε περιορισμό της ισχύος κοινοτικού κανονισμού.¹³⁸ Το Δικαστήριο, ακολουθώντας τις γραμμές που το ίδιο έθεσε στην υπόθεση *Factortame*,¹³⁹ όρισε ότι ο εθνικός δικαστής θα πρέπει να εξασφαλίσει την οφειλόμενη στον ιδιώτη προσωρινή δικαστική προστασία τηρώντας τις ήδη υπάρχουσες διατάξεις της εσωτερικής του έννομης τάξης. Συγκεκριμένα, κατά το Δικαστήριο, η προσωρινή προστασία που διασφαλίζει στους πολίτες το κοινοτικό δίκαιο δεν μπορεί να διαφέρει ανάλογα με το αν εγείρουν ζήτημα ασυμβιβάστου διατάξεων της εθνικής νομοθεσίας προς το κοινοτικό δίκαιο¹⁴⁰ ή ζήτημα κύρους κοινοτικών πράξεων του παράγωγου κοινοτικού δικαίου.^{141 142}

Προκειμένου βέβαια να χορηγηθούν αυτά τα προσωρινά μέτρα, ο εθνικός δικαστής πρέπει πρώτα να λάβει υπόψιν του κάποιες παραμέτρους. Αρχικά πρέπει να ελέγξει εάν υπάρχουν ενδείξεις για την έλλειψη κύρους του υπό εξέταση κοινοτικού μέτρου ενώ τα προσωρινά μέτρα θα πρέπει να συνοδεύονται και από την υποβολή προδικαστικού ερωτήματος.¹⁴³ Το Δικαστήριο μάλιστα υπενθυμίζει και παλαιότερη νομολογία του η οποία ορίζει ότι η υποβολή προδικαστικού ερωτήματος συνιστά έλεγχο της νομιμότητας των πράξεων κοινοτικών οργάνων καθώς τα εθνικά δικαστήρια δεν νομιμοποιούνται να αποφαίνονται επί αυτής.¹⁴⁴

¹³⁷ Βλ. Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π., σελ. 585 επ.

¹³⁸ ΔΕΚ, C-143/88 *Zuckerfabrik*, όπ.π., σκ. 14

¹³⁹ ΔΕΚ, C-213/89 *Factorotame*, όπ.π., όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι ο εθνικός δικαστής είναι υπεύθυνος να παράσχει προσωρινή προστασία ακόμη και σε περιπτώσεις που αυτό δεν επιτρέπονταν βάσει της εσωτερικής του έννομης τάξης

¹⁴⁰ Όπως συνέβαινε στην υπόθεση *Factortame*

¹⁴¹ Όπως συνέβαινε στην υπόθεση *Zuckefabrik*

¹⁴² ΔΕΚ, C-143/88 *Zuckerfabrik*, όπ.π., σκ. 20

¹⁴³ ΔΕΚ, C-143/88 *Zuckerfabrik*, όπ.π., σκ. 19 και 20

¹⁴⁴ ΔΕΚ, C-143/88 *Zuckerfabrik*, όπ.π., σκ. 18 με παραπομπή στην απόφαση του ΔΕΚ της 22.10.1987, C-314/85 *Foto-Frost* κατά *Hauptzollamt Lübeck-Ost*, ECLI:EU:C:1987:452

Επιπλέον το εθνικό δικαστήριο πρέπει να χορηγήσει την αναστολή εκτέλεσης της προσβαλλόμενης πράξης μόνο εφόσον αυτή κρίνεται επείγουσα, εφόσον δηλαδή είναι αναγκαίο να «διαταχθεί και να αναπτύξει τα αποτελέσματά της πριν εκδοθεί απόφαση επί της ουσίας ώστε να μην υποστεί ο αιτών βαρεία και ανεπανόρθωτη ζημία.»¹⁴⁵ Παράλληλα πρέπει να εξετάζονται και τα επιμέρους περιστατικά κάθε πράξης και να ελέγχονται τα στοιχεία βάσει των οποίων αποδεικνύεται αν η χορηγούμενη αναστολή θα αποσοβήσει ανεπανόρθωτη ζημία του αιτούντα.¹⁴⁶ Το συμφέρον της Κοινότητας πρέπει επίσης να εξασφαλίζεται, πράγμα που επιβάλλει την αποχή από την αιτούμενη αναστολή όταν δεν συντρέχουν σοβαροί λόγοι.¹⁴⁷ Το Δικαστήριο τέλος κρίνει ότι ο εθνικός δικαστής πρέπει να είναι σε θέση να ζητήσει από τον αιτούντα επαρκείς εγγυήσεις, όπως η σύσταση ασφάλειας ή μεσεγγυήσεως.¹⁴⁸

Αυτό που παρατηρεί κανείς στην υπόθεση Zuckerfabrick είναι η θέσπιση σημαντικού αριθμού αυστηρών προϋποθέσεων τις οποίες πρέπει να ακολουθούν τα εθνικά δικαστήρια σε υποθέσεις που έχουν να κάνουν με την απόδοση προσωρινής προστασίας. Η στάση αυτή του Δικαστηρίου αλλού επικροτήθηκε ενώ αλλού χαρακτηρίστηκε αδικαιολόγητη.¹⁴⁹ Ωστόσο το ερώτημα που εύλογα προκύπτει από την απόφαση αυτή είναι γιατί το Δικαστήριο δεν προχώρησε στην θέσπιση όλων αυτών των προϋποθέσεων σε προηγούμενες αποφάσεις που του δόθηκε η ευκαιρία όπως για παράδειγμα η Factoratame.¹⁵⁰ Σίγουρα η απαίτηση από ένα εθνικό δικαστήριο να αναστείλει πράξη του εσωτερικού του δικαίου (όπως στην περίπτωση Factoratame) είναι μεγαλύτερη πρόκληση από την απαίτηση αντίστοιχης αναστολής για πράξη του κοινοτικού δικαίου (όπως στην υπόθεση Zuckerfabrick).¹⁵¹ Στην Factoratame το Δικαστήριο αντιλαμβάνεται ότι του ζητείται να ασχοληθεί με ζητήματα θεμελιώδη για το δίκαιο της Μεγάλης Βρετανίας ενώ από την άλλη τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης δεν επηρεάζουν σε τόσο μεγάλο βαθμό την

¹⁴⁵ ΔΕΚ, C-143/88 Zuckerfabrik, όπ.π., σκ. 28

¹⁴⁶ ΔΕΚ, C-143/88 Zuckerfabrik, όπ.π., σκ. 29

¹⁴⁷ ΔΕΚ, C-143/88 Zuckerfabrik, όπ.π., σκ. 30

¹⁴⁸ ΔΕΚ, C-143/88 Zuckerfabrik, όπ.π., σκ. 32

¹⁴⁹ Βλ. Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, όπ.π., σελ. 586 και εκεί περαιτέρω παραπομπές

¹⁵⁰ ΔΕΚ, C-213/89 Factoratame, όπ.π.

¹⁵¹ A. Arnulf, The European Union and its Court of Justice, όπ.π. σελ. 294

ομοιομορφία του κοινοτικού δικαίου. Η υπόθεση Zuckerfabrick από την άλλη δεν ήταν τόσο «συνταγματικά ευαίσθητη» όσο η Factortame¹⁵² ενώ το Δικαστήριο έκρινε απαραίτητο να προλάβει το φαινόμενο να απονέμεται προσωρινή δικαστική προστασία εις βάρος κοινοτικών πράξεων δίχως την προηγούμενη υποβολή προδικαστικού ερωτήματος. Δεν είναι λίγοι οι κίνδυνοι που διατρέχει η ενιαία εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου, από την αναστολή της ισχύος του σε ένα μόνο κράτος μέλος. Έτσι, οι ομοιόμορφες προϋποθέσεις που επιβάλλει το Δικαστήριο με την απόφασή του αποτελούν το αντίτιμο αυτής της παραχώρησης.¹⁵³

Μέσω των ανωτέρω αποφάσεων το Δικαστήριο ανέδειξε και θεμελίωσε την σημασία της παροχής προσωρινής προστασίας στις περιπτώσεις που διακυβεύεται ένα ζήτημα του κοινοτικού δικαίου. Ωστόσο λόγω των πολύ μεγάλων, συχνά αγεφύρωτων, διαφορών που παρουσιάζουν οι δικαιотаξίες των κρατών μελών στην απόδοση προσωρινής δικαστικής προστασίας, ο καθορισμός κάποιων κοινών στοιχείων που πρέπει σε όλες τις περιπτώσεις να συνεκτιμώνται από τον εθνικό δικαστή ήταν αναπόφευκτος. Δεν θα ήταν βέβαια σωστό να πούμε ότι πρόθεση του Δικαστηρίου ήταν να μεταβάλει τα εθνικά συστήματα απονομής προσωρινής προστασίας ή να τα αναγκάσει να την παράσχουν σε περιπτώσεις που κάτι τέτοιο δεν προβλέπεται ήδη. Άλλωστε κάτι τέτοιο δεν προκύπτει και από τις ανωτέρω αναλυθείσες αποφάσεις. Μάλλον θα ήταν σωστότερο να υποστηρίξει κανείς ότι τα εθνικά συστήματα παροχής έννομης προστασίας επηρεάζονται μόνο στο βαθμό που αυτό είναι αναγκαίο προκειμένου να αναπτύξει το κοινοτικό δίκαιο έγκαιρα αλλά και αποτελεσματικά τις συνέπειές του.¹⁵⁴

Με μία προσεκτική ματιά στις αποφάσεις που εκδόθηκαν κατά την περίοδο του «παρεμβατισμού» του Δικαστηρίου μπορεί κανείς να υποστηρίξει την άποψη ότι το Δικαστήριο αποτολμά μια έμμεση εναρμόνιση των προϋποθέσεων διεκδίκησης των ιδιωτικών δικαιωμάτων, που άπτονται του κοινοτικού δικαίου, στο εσωτερικό των κρατών μελών. Η προσπάθεια αυτή, η οποία έχει σημαντική επίδραση στις

---

¹⁵² A. Arnall, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 294

¹⁵³ Ε. Σαχπεκίδου, *Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών*, όπ.π., σελ. 587

¹⁵⁴ ό.ά.π., σελ. 588

εθνικές έννομες τάξεις των κρατών μελών, επεκτείνεται και σε ουσιαστικού αλλά κυρίως σε δικονομικού δικαίου ζητήματα.¹⁵⁵

Η αλλαγή που παρατηρείται στη στάση του Δικαστηρίου κατά την περίοδο αυτή του παρεμβατισμού μόνο αναιτιώδης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί.¹⁵⁶ Για να την αντιληφθεί κανείς πρέπει πρώτα να εντοπίσει το χρονικό πλαίσιο κατά το οποίο συνέβη καθώς και τις εξελίξεις στο πεδίο των εθνικών εννόμων τάξεων και των εθνικών δικαστηρίων που παρατηρούνται την ίδια περίοδο. Έτσι, δεν είναι τυχαίο το ότι η βούληση του Δικαστηρίου να προβεί στην έκδοση ολοένα και πιο «τολμηρών» αποφάσεων συμπίπτει με την μείωση της «καχυποψίας» των εθνικών δικαστηρίων απέναντι σε έννοιες όπως η υπεροχή και το άμεσο αποτέλεσμα του κοινοτικού δικαίου.¹⁵⁷ Επιπλέον ήταν ξεκάθαρο ότι το Δικαστήριο υπήρξε υπερφιλόδοξο στην απόφασή που είχε λάβει κατά το παρελθόν να εναποθέσει την εμπιστοσύνη του στα εθνικά δικαστήρια για την ερμηνεία και την εφαρμογή των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου.¹⁵⁸ Οι αποφάσεις που αναλύθηκαν ανωτέρω και ο τρόπος αντιμετώπισης των εκάστοτε εξεταζόμενων ζητημάτων (π.χ. η απαγόρευση διακρίσεων στις *Johnston* και *Marshall* ή η παροχή προσωρινής προστασίας στην *Factortame*) αποδεικνύουν ότι η προσφερόμενη από την εθνική έννομη τάξη δικαστική προστασία πολύ συχνά δεν ήταν καθόλου ικανοποιητική.

Περαιτέρω, την περίοδο εκείνη εντείνονταν οι προσπάθειες για την δημιουργία της εσωτερικής αγοράς. Η ώθηση που δινόταν προς αυτή την κατεύθυνση με αποφάσεις όπως η *Cassis de Dijon*¹⁵⁹ αλλά και με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη καθιστούσαν αναγκαία την επαρκή διασφάλιση της πλήρους και κατά το μέγιστο

¹⁵⁵ ό.ά.π., σελ. 589

¹⁵⁶ Βλ. M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface*, όπ.π., σελ. 414 επ.

¹⁵⁷ Την ίδια περίοδο για παράδειγμα εκδίδεται η περίφημη απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου *Solange II* με την οποία ο Γερμανός δικαστής «αναδιπλώνει» την στάση που είχε προηγουμένως κρατήσει στην υπόθεση *Solange I*, κατά την οποία θεώρησε τον εαυτό του αρμόδιο να προχωρεί σε έλεγχο συνταγματικότητας κανόνων του δευτερογενούς κοινοτικού δικαίου, με κριτήριο τα εθνικά θεμελιώδη δικαιώματα, ενόσω η κοινοτική έννομη τάξη δεν διασφάλιζε ικανοποιητική αντίστοιχη προστασία τους μέσω καταλόγου θεμελιωδών δικαιωμάτων. Για τις υποθέσεις *Solange* καθώς και τον «άτυπο διάλογο» που εκδηλώθηκε μεταξύ του ΔΕΚ και του Γερμανικού ομοσπονδιακού συνταγματικού δικαστηρίου αναφορικά με το εύρος της υπεροχής του Κοινοτικού Δικαίου βλ. αντί άλλων Ε. Σαχπεκίδου, *Ευρωπαϊκό Δίκαιο*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013, σελ. 505 επ.

¹⁵⁸ Βλ. M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface*, όπ.π., σελ. 414 επ

¹⁵⁹ ΔΕΚ 20.02.1979, C-120/78 *Rewe* κατά *Bundesmonopolverwaltung für Branntwein*, ECLI:EU:C:1979:42

δυνατόν ομοιόμορφης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου. Χωρίς τον παρεμβατισμό των αποφάσεων του Δικαστηρίου η επιτυχία του φιλόδοξου αυτού πονήματος θα τίθετο σε κίνδυνο.

Η ανάγκη επαρκούς διασφάλισης των κοινοτικών δικαιωμάτων επιβεβαιώνεται και από την συνεχώς αυξανόμενη αίσθηση που κυριαρχούσε εκείνη την εποχή ότι οι ελλείψεις των εθνικών συστημάτων δικαστικής προστασίας ενδυνάμωναν το ενδεχόμενο σοβαρής υπονόμησης της προσπάθειας αυτής.¹⁶⁰ Τόσο εταιρείες όσο και φυσικά πρόσωπα αποζητούσαν ολοένα και περισσότερο την προστασία των δικαιωμάτων που τους εξασφάλιζαν οι κανόνες της νεόδμητης εσωτερικής αγοράς.¹⁶¹ Φυσική συνέπεια όλων των ανωτέρω ήταν να ενταθεί η πρωτοβουλία και ο «ακτιβισμός» εκ μέρους του Δικαστηρίου.

Η επιλογή του Δικαστηρίου βέβαια να εντατικοποιήσει τον έλεγχο των εθνικών συστημάτων δικαστικής προστασίας δεν έμεινε χωρίς κριτική. Αρχικά επικρίθηκαν τα πρακτικά αποτελέσματα της επιλογής αυτής. Ειπώθηκε ότι το Δικαστήριο, τηρώντας αυτή την στάση, παρήγαγε απρόβλεπτη νομολογία που δυσκόλευε σε μεγάλο βαθμό το έργο των νομικών επαγγελματιών να παράσχουν ορθές και αποτελεσματικές συμβουλές στους εντολείς τους. Ενώ επίσης και τα κράτη μέλη θορυβούνταν από το κόστος που μπορεί να τους δημιουργούσε αυτό το φαινόμενο ακόμη και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες κατέβαλαν αξιόλογες προσπάθειες να εναρμονίσουν τις εσωτερικές τους έννομες τάξεις με τις κοινοτικές επιταγές.¹⁶²

Αναφορικά με τις δικονομικές προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες διασφαλίζεται η προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το κοινοτικό δίκαιο, ασκήθηκε η κριτική ότι, η αρμοδιότητα των κρατών μελών αργά αλλά σταθερά

---

¹⁶⁰ Βλ. M. Bronckers, 'Private Enforcement of 1992: Do trade and industry stand a chance against the member states?', CML Rev, 1989, σελ. 513 και τις εκεί περιγραφόμενες δυσκολίες των ιδιωτικών εταιρειών για πρόσβαση στη δικαιοσύνη εντός της κοινότητας. Σύμφωνα με τον Bronckers μέχρι το 1985 το εξήντα τοις εκατό των «εξωτερικών παραπόνων» που δεχόταν η Επιτροπή προκειμένου να κινηθεί την διαδικασία του άρθρου 169 ΣΕΚ (νυν 258 ΣΛΕΕ) αφορούσαν παραβιάσεις σχετιζόμενες με τις διατάξεις της Συνθήκης περί της Εσωτερικής Αγοράς όπως προέκυπτε από τη «Λευκή Βίβλο» για την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς (παρ. 153, COM (85) 310 (το έγγραφο δεν είναι διαθέσιμο στο EUR Lex)

¹⁶¹ Βλ. M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface*, όπ.π., σελ. 415

¹⁶² Βλ. M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface*, όπ.π., σελ. 415

υποχωρούσε φτάνοντας σε σημείο να ισχύ μόνο σε περίπτωση απουσίας κανόνων κατασκευασμένων από την νομολογία του Δικαστηρίου.¹⁶³ Ως εκ τούτου αναπτύσσονταν ένα «δυναμικό» σύστημα δικαστικής προστασίας στο εσωτερικό των κρατών μελών. Εκείνο που προέβλεπε η εκάστοτε εθνική έννομη τάξη, και εκείνο που είχε «κατασκευάσει» το Δικαστήριο με τις αποφάσεις του και όφειλε ο εθνικός δικαστής να θέσει σε ισχύ όποτε αντιμετώπιζε περιπτώσεις εφαρμογής κοινοτικού δικαίου.

Γ. Η εξισορρόπηση της στάσης του Δικαστηρίου

Μία πρώτη ένδειξη της διάθεσης του Δικαστηρίου να μετριάσει την ένταση με την οποία παρέμβαινε στην δικονομική αυτονομία των κρατών μελών είναι η αναδίπλωση των σκεπτικών που είχε αναπτύξει με την απόφαση Emmott.¹⁶⁴

Υπενθυμίζεται ότι στη συγκεκριμένη υπόθεση είχε κριθεί πως μέχρι την ορθή μεταφορά μιας οδηγίας στην εθνική έννομη τάξη, τα δικαιώματα που εκχωρεί η οδηγία αυτή σε ιδιώτες δεν μπορούν να περιορίζονται από αντίθετες προβλέψεις του εθνικού δικαίου. Στην υπόθεση Steenhorst-Neerings¹⁶⁵ εξετάσθηκε ένα παρόμοιο ζήτημα. Η προσφεύγουσα ζητούσε να λάβει ένα επίδομα που δικαιούταν βάσει της οδηγίας 79/7 με αναδρομική ισχύ ενός χρόνου· από την ημερομηνία δηλαδή κατά την οποία έληξε η προθεσμία μεταφοράς της οδηγίας στο εσωτερικό δίκαιο. Ο Γενικός Εισαγγελέας πρότεινε να εφαρμοστεί και σε αυτή την περίπτωση το κριτήριο που χρησιμοποίησε το Δικαστήριο στην υπόθεση Emmott.¹⁶⁶ Κατά τον K. Darmon δεν έπρεπε να ληφθεί υπόψιν το επιχείρημα ότι εφαρμόζοντας το κριτήριο Emmott θα δημιουργούνταν πλήθος αναδρομικών απαιτήσεων καθώς κάτι τέτοιο θα προέκυπτε μόνο σε περιπτώσεις πολύ σοβαρής αμέλειας των κρατών μελών να εντάξουν στο εθνικό τους δίκαιο μια οδηγία. Με το σκεπτικό αυτό συμφώνησε και η επιτροπή.¹⁶⁷

¹⁶³ R. Caranta, Judicial protection against member states: A new Jus Commune takes shape, CML Rev, 1995, σελ. 716

¹⁶⁴ ΔΕΚ, C-208/90 Emmott, όπ.π

¹⁶⁵ ΔΕΚ 27.10.1993, C-338/91 Steenhorst-Neerings κατά Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen, ECLI:EU:C:1993:857

¹⁶⁶ Βλ. προτάσεις ΓΕ Darmon στην υπόθεση ΔΕΚ, C-338/91 Steenhorst Neerings, όπ.π., σκ. 27 επ.

¹⁶⁷ ΔΕΚ, C-338/91 Steenhorst Neerings, όπ.π., σκ. 17

Το Δικαστήριο ωστόσο ακολούθησε διαφορετική πορεία. Κατά το Δικαστήριο,¹⁶⁸ στην υπόθεση Emmott, ο εθνικός κανόνας είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορεί να ελεγχθεί η νομιμότητα διοικητικών αποφάσεων για αόριστο χρονικό διάστημα. Κάτι τέτοιο μπορούσε να αποκλείσει τον έλεγχο των αποφάσεων αυτών και στις περιπτώσεις που αφορούσαν ζητήματα που άπτονταν του κοινοτικού δικαίου, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο την δικαστική προστασία των πολιτών που αντλούσαν δικαιώματα από διατάξεις της κοινοτικής νομοθεσίας. Στην περίπτωση της Steenhoerst-Neerings, σε αντίθεση με την Emmott, δεν θιγόταν το δικαίωμα των πολιτών να επικαλούνται έναντι των εθνικών δικαστηρίων μια οδηγία έναντι ενός κράτους μέλους που δεν έχει εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του.¹⁶⁹ Εκείνο που θιγόταν ήταν μόνο το δικαίωμα αναδρομικής χορήγησης του επιδόματος που πήγαζε από την οδηγία.

Την ίδια στάση τήρησε το Δικαστήριο και στην υπόθεση Johnson¹⁷⁰ όπου τόνισε ότι η απόφαση στην Emmott δικαιολογούνταν από τις περιστάσεις που την χαρακτήριζαν.¹⁷¹ Αντιθέτως οι συνθήκες στην Johnson ήταν παρόμοιες με αυτές της Steenhoerst-Neerings και δεν απέκλειαν εξ ολοκλήρου την προστασία των δικαιωμάτων που προέβλεπε η οδηγία στους πολίτες, απλώς περιόριζε το αναδρομικό της αποτέλεσμα.¹⁷²

Όπως αναφέρεται και ανωτέρω, η κατανόηση των σκεπτικών του Δικαστηρίου γίνεται ευκολότερη αν λάβει κανείς υπόψιν την χρονική περίοδο κατά την οποία εκδόθηκαν αυτές οι αποφάσεις. Οι Steenhoerst-Neerings και η Johnson έτυχε να εκδοθούν σε μια περίοδο κατά την οποία επικρατούσε μεγάλη ανησυχία στα κράτη μέλη αναφορικά με το κόστος της κοινωνικής πολιτικής καθώς αναμένονταν ραγδαία αύξηση του πληθυσμού, και είχαν βρει χώρο φωνές που θέλαν την κοινωνική ασφάλιση να καλύπτεται από ιδιωτικούς φορείς αντί για δημόσιους.¹⁷³ Ενόψει των ανησυχιών αυτών, η (ομολογουμένως) υπέρ του δέοντος άμβλυση των προθεσμιών

---

¹⁶⁸ ΔΕΚ, C-338/91 Steenhoerst Neerings, όπ.π., σκ. 19

¹⁶⁹ ΔΕΚ, C-338/91 Steenhoerst Neerings, όπ.π., σκ. 21

¹⁷⁰ ΔΕΚ 06.12.94, C-410/92 Johnson κατά Chief Adjudication Officer, ECLI:EU:C:1994:401

¹⁷¹ ΔΕΚ, C-410/92 Johnson κατά Chief Adjudication Officer, σκ. 26

¹⁷² ΔΕΚ, C-410/92 Johnson κατά Chief Adjudication Officer, σκ. 27 και 28

¹⁷³ Βλ. J. A. Sohrab, Case C-338/91, Steenhoerst-Neerings v. Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen, CML Rev, 1994, σελ. 886

που δόθηκε στους ιδιώτες από την απόφαση Emmott αναθεωρήθηκε από το Δικαστήριο το οποίο εγκατέλειψε τα εκεί εκπεφρασμένα σκεπτικά του.

Μία ακόμη ενδιαφέρουσα εξέλιξη στην νομολογία του Δικαστηρίου παρατηρήθηκε στις υποθέσεις van Schijndel¹⁷⁴ και Peterbroek¹⁷⁵ στις οποίες το ΔΕΚ ασχολήθηκε με το αν και κατά πόσο μπορεί ένα εθνικό δικαστήριο να εγείρει ζητήματα κοινοτικού δικαίου τα οποία δεν έχουν θιγεί από τους διαδικούς κατά την κύρια δίκη. Το αξιοσημείωτο μάλιστα είναι ότι ενώ οι δύο αυτές αποφάσεις εκδόθηκαν την ίδια μέρα, το Δικαστήριο έφτασε σε εκ διαμέτρου αντίθετα συμπεράσματα.

Συγκεκριμένα στην υπόθεση van Schijndel το ανώτατο δικαστήριο της Ολλανδίας ήρθε αντιμέτωπο με μια υπόθεση στην οποία οι προσφεύγοντες ζητούσαν να προβάλουν επιχειρήματα βασισμένα σε διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, τα οποία δεν είχαν επικαλεστεί σε κανένα προηγούμενο στάδιο της δίκης. Στην συγκεκριμένη περίπτωση ο Ολλανδός δικαστής, βάσει του εθνικού του δικαίου, δεν είχε την δυνατότητα να ελέγξει στοιχεία διαφορετικά από εκείνα που είχαν προβληθεί προηγουμένως. Δεδομένου ότι τα νέα επιχειρήματα που προέκυψαν ήταν βασισμένα σε διατάξεις του κοινοτικού δικαίου, ο εθνικός δικαστής απευθύνθηκε στο ΔΕΚ αιτούμενος να μάθει εάν, στα πλαίσια της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, όφειλε να αφήσει τον εθνικό κανόνα ανεφάρμοστο.

Το Δικαστήριο, αφού επανέλαβε ότι έχουν εφαρμογή οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες,¹⁷⁶ τόνισε ότι στην προκειμένη περίπτωση ο περιορισμός που τίθεται από το εθνικό δίκαιο είναι δικαιολογημένος.¹⁷⁷ Το ΔΕΚ στήριξε το σκεπτικό του στο ότι οι διάδικοι είναι αυτοί που έχουν την πρωτοβουλία της δίκης και ο εθνικός δικαστής μπορεί να ενεργήσει αυτεπαγγέλτως μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπου η παρέμβασή του απαιτείται από το δημόσιο συμφέρον. Το φαινόμενο αυτό, που είναι

---

¹⁷⁴ ΔΕΚ 14.12.1995, C-430/93 Van Schijndel κατά Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten, ECLI:EU:C:1995:441

¹⁷⁵ ΔΕΚ 14.12.1995, C-312/93 Peterbroeck, Van Campenhout & Cie κατά Βελγικού Δημοσίου, ECLI:EU:C:1995:437

¹⁷⁶ ΔΕΚ, C-430/93 Van Schijndel, όπ.π. σκ. 19

¹⁷⁷ ΔΕΚ, C-430/93 Van Schijndel, όπ.π. σκ., σκ. 21

κοινό στα περισσότερα κράτη μέλη, διασφαλίζει την ομαλή διεξαγωγή της δίκης προλαμβάνοντας καθυστερήσεις συμφυείς με την εκτίμηση των νέων ισχυρισμών.

Η υπόθεση Van Schijndel είναι αξιοσημείωτη επειδή παρά το ότι τίθετο σε κίνδυνο η ορθή εφαρμογή διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, το Δικαστήριο δεν ήταν προετοιμασμένο να επέμβει στις βασικές αρχές του δικονομικού συστήματος ενός κράτους μέλους.¹⁷⁸ Έτσι τάσσεται με την άποψη του Γενικού Εισαγγελέα κατά τον οποίον εάν οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες πρέπει πάντοτε να υποχωρούν προ του κοινοτικού δικαίου, θα διαβρώνονταν υπερβολικά καθιερωμένες αρχές των δικαιοκτών συστημάτων των κρατών μελών. Κάτι τέτοιο ξεφεύγει πέρα από τα όρια που είναι απαραίτητα για την παροχή αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας.¹⁷⁹

Η van Schijndel επίσης αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα προσπάθειας του Δικαστηρίου να εξισορροπήσει τη στάση του απέναντι στα εθνικά δικαστήρια και τα εθνικά δικονομικά συστήματα. Η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου δεν επεκτείνεται και στους διαδικαστικούς κανόνες όπου οι εθνικοί δικαστές είναι ελεύθεροι να ακολουθούν τα εσωτερικά δικονομικά τους συστήματα. Το ότι απαιτείται η αποτελεσματική εφαρμογή του κοινοτικού δικαίου δεν σημαίνει ότι αυτή δεν υπόκειται σε περιορισμούς όπως η ασφάλεια δικαίου. Όσο οι διατάξεις του κοινοτικού δικαίου απολαμβάνουν προστασία αποτελεσματική και ισοδύναμη με εκείνη των εθνικών διατάξεων ο εθνικός δικαστής είναι ελεύθερος να κινείται εντός των πλαισίων που του θέτουν οι εσωτερικοί του διαδικαστικοί κανόνες. Η ισορροπία αυτή που πρέπει να τηρείται μεταξύ των δύο δικαιοκτών συστημάτων αποτυπώνεται εναργώς στην υπόθεση van Schijndel.¹⁸⁰

Στην υπόθεση Peterbroek¹⁸¹ αντιθέτως, το Δικαστήριο έφτασε σε διαφορετικό συμπέρασμα. Η υπόθεση αυτή αφορούσε φορολογική διαφορά μιας εταιρείας Ολλανδικού δικαίου που δραστηριοποιούνταν στο Βέλγιο, και του Βελγικού δημοσίου. Ακολουθώντας τις εθνικές φορολογικές διατάξεις, η προσφεύγουσα υπέβαλε ενστάσεις ενώπιον του περιφερειακού διευθυντή άμεσων φόρων

---

¹⁷⁸ A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ. 305

¹⁷⁹ Βλ. προτάσεις ΓΕ Jacobs στην υπόθεση ΔΕΚ, C-430/93 Van Schijndel, όπ.π. σκ. 27

¹⁸⁰ Βλ. F. Jacobs, *Enforcing community rights and obligations in national courts: Striking the balance*, σε Lonbay και Biondi, *Remedies for breach of EC Law*, Wiley, 1997, σελ 26. επ.

¹⁸¹ ΔΕΚ, C-312/93 Peterbroeck, όπ.π.

προκειμένου να αρθεί ένας φόρος εισοδήματος τον οποίον θεωρούσε αδικαιολόγητο.

Κατόπιν απορρίψεως των ενστάσεων αυτών, η Peterbroeck προσέφυγε στο εφετείο των Βρυξελλών στο οποίο ωστόσο προέβαλε για πρώτη φορά ένα επιχείρημα που αφορούσε το κοινοτικό δίκαιο. Συγκεκριμένα η Ολλανδική εταιρεία ισχυρίστηκε ότι η επιβολή των εξεταζόμενων φόρων αποτελεί περιορισμό της ελεύθερης εγκατάστασης. Το επιχείρημα αυτό όμως προτάθηκε κατόπιν της παρέλευσης προθεσμίας των εξήντα ημερών που όριζε το εθνικό δίκαιο για την προβολή νέων ισχυρισμών για πρώτη φορά σε μεταγενέστερο στάδιο της διαδικασίας.

Οι ομοιότητες της υποθέσεως αυτής με την van Schijndel είναι ομολογουμένως αξιοσημείωτες. Το Δικαστήριο ωστόσο δεν ακολούθησε το ίδιο σκεπτικό. Επανάλαβε και πάλι την ισχύ της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών¹⁸² και τόνισε ότι η προθεσμία που έθετε το εθνικό δίκαιο δεν παραβίαζε την αρχή της αποτελεσματικότητας. Παρόλα αυτά έκρινε ότι ο εθνικός νόμος που δεν επέτρεπε την προβολή νέων ισχυρισμών, έπρεπε στην περίπτωση αυτή να μείνει ανεφάρμοστος.

Οι λόγοι που οδήγησαν το Δικαστήριο στην απόφαση αυτή ήταν καταρχήν το γεγονός ότι το εφετείο ήταν το πρώτο δικαστήριο από το οποίο μπορούσε να υποβληθεί προδικαστικό ερώτημα.¹⁸³ Ο διευθυντής της φορολογικής αρχής ενώπιον του οποίου είχαν κατατεθεί οι ενστάσεις της προσφεύγουσας δεν θεωρούνταν δικαστήριο κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου¹⁸⁴ και επομένως το εφετείο ήταν η πρώτη ευκαιρία της προσφεύγουσας να προβάλει τους ισχυρισμούς της. Η προθεσμία που είχε η ενάγουσα να προβάλει τους ισχυρισμούς της είχε λήξει όταν εισήχθη η υπόθεση στο εφετείο¹⁸⁵ ενώ δεν προέκυπτε ότι σε μεταγενέστερη διαδικασία κάποιο άλλο εθνικό δικαστήριο θα μπορούσε αυτεπαγγέλτως να εξετάσει αν πράξη του εθνικού δικαίου συμβιβάζεται προς το κοινοτικό.¹⁸⁶

---

¹⁸² ΔΕΚ, C-312/93 Peterbroeck, όπ.π., σκ. 12

¹⁸³ ΔΕΚ, C-312/93 Peterbroeck, όπ.π., σκ. 17

¹⁸⁴ ΔΕΚ 30.03.1993, C-24/92 Corbiau v. Administration des contributions, ECLI:EU:C:1993:118,σκ.16

¹⁸⁵ ΔΕΚ, C-312/93 Peterbroeck, όπ.π., σκ. 18

¹⁸⁶ ΔΕΚ, C-312/93 Peterbroeck, όπ.π., 19

Τόσο στην Peterbroek όσο και στην van Schijndel το Δικαστήριο αναφέρεται στην δικονομική αυτονομία των κρατών μελών, ωστόσο η Peterbroek φαίνεται να επεμβαίνει ευθέως στις ρυθμίσεις της Βέλγικης εθνικής δικαιοταξίας.¹⁸⁷ Αυτό ενδεχομένως να οφείλεται στο γεγονός ότι οι Βέλγικες διατάξεις που αφορούσαν την προβολή καινούριων ισχυρισμών ήταν πολύ αυστηρότερες όχι μόνο από τις Ολλανδικές διατάξεις που εξέτασε το Δικαστήριο στην van Schijndel αλλά και από όλες τις αντίστοιχες διατάξεις που επικρατούσαν στα υπόλοιπα κράτη μέλη.¹⁸⁸

Μετά από τις προαναφερθείσες αποφάσεις, και κρίνοντας από την στάση που κράτησε το Δικαστήριο έκτοτε, θα μπορούσε κανείς να εξάγει το συμπέρασμα ότι η προσέγγιση του στο ζήτημα της αντιμετώπισης των κοινοτικών δικαιωμάτων από τα εθνικά δικαστήρια είναι να καθιερώσει ένα minimum κριτηρίων αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, κατά τα άλλα ωστόσο αφήνει στην διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών να σχεδιάσουν τους διαδικαστικούς κανόνες που τους αρμόζει.¹⁸⁹

Η στάση αυτή έχει γίνει δεκτή με ανάμεικτα συναισθήματα. Αφενός έχει χαρακτηριστεί ανεπαρκής. Το σκεπτικό πίσω από αυτή την άποψη είναι ότι η λήψη υπόψιν διαφορετικών κάθε φορά νομικών συστημάτων και η ανά περίπτωση εξέταση της καταλληλότητάς των περιορισμών που το καθένα επιβάλλει ίσως να μην εξασφαλίζει την αποτελεσματικότητα των διατάξεων της δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συγκεκριμένα χαρακτηρίστηκε «θλιβερή» η επιλογή του Δικαστηρίου αλλά και του Γενικού Εισαγγελέα, στα πλαίσια της υπόθεσης Marshall,¹⁹⁰ να παραβλέψουν τελείως την τολμηρή πρόταση της Επιτροπής κατά την οποία το Δικαστήριο έπρεπε να αναγνωρίσει στον εαυτό του την αρμοδιότητα να απαιτεί αποτελεσματικά μέσα δικαστικής προστασίας σε κάθε περίπτωση που εφαρμόζονταν το κοινοτικό δίκαιο.¹⁹¹

Αφετέρου έχει υποστηριχθεί ότι η προσέγγιση αυτή του Δικαστηρίου είναι μεν ορθή ωστόσο δε παύουν να προκύπτουν πρακτικές συνέπειες, όπως η διακινδύνευση της αρχής της ασφάλειας δικαίου, που επιβαρύνουν τους ιδιώτες που

---

¹⁸⁷ A. Arnulf, *The European Union and its Court of Justice*, όπ.π. σελ 307

¹⁸⁸ F. Jacobs, *Enforcing community rights*, όπ.π., σελ. 32

¹⁸⁹ Βλ. M. Dougan, *The vicissitudes of life at the coalface*, όπ.π., σελ. 419

¹⁹⁰ ΔΕΚ, C-271/91 Marshall, όπ.π.

¹⁹¹ B. Fitzpatrick και E. Szyszczak, «Remedies and Effective Judicial Protection in Community Law», MLR, 1994, σελ. 440

αναζητούν δικαστική προστασία.¹⁹² Δε θα ήταν παράλογο να υποστηρίξει κανείς ότι η στάση του Δικαστηρίου έχει προκαλέσει σε ορισμένες περιπτώσεις σοβαρές δυσκολίες όσον αφορά την προβλεψιμότητα και την συνοχή του δικαίου. Η ενέργεια που σπαταλά το Δικαστήριο στην ανάλυση του εκάστοτε εθνικού δικονομικού συστήματος μικρά πλεονεκτήματα έχει αναφορικά με την βελτίωση της αποτελεσματικότητας και της ομοιογένειας του κοινοτικού δικαίου, ενώ είναι υπερβολική για ένα (ουσιαστικά ομοσπονδιακό συνταγματικό) Δικαστήριο που έχει να λύσει σοβαρότερα νομικά ζητήματα.¹⁹³

Πέραν της άποψης που έχει όμως κανείς επί του θέματος, εν κατακλείδι συνάγεται το συμπέρασμα ότι το Δικαστήριο με τη νομολογία του εξισορροπεί την προσέγγιση που είχε αρχικά διατηρήσει απέναντι στο ζήτημα της δικαστικής προστασίας των κοινοτικών δικαιωμάτων ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων.

III. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ ΤΗΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ

A. Η απόφαση «Unibet»¹⁹⁴

Το ζήτημα της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που απορρέουν από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης επανήλθε πρόσφατα στην επιφάνεια των υποθέσεων του Δικαστηρίου μέσω της απόφασης Unibet. Η υπόθεση αφορούσε διαφορά μεταξύ του Σουηδικού δημοσίου και στοιχηματικών εταιρειών με έδρα την Μάλτα και την Μεγάλη Βρετανία. Συγκεκριμένα, οι προσφεύγουσες της κύριας δίκης είχαν αγοράσει διαφημιστικό χώρο σε Σουηδικές εφημερίδες για να προβάλλουν τις ηλεκτρονικές τους υπηρεσίες στοιχηματισμού. Ωστόσο, κατά το Σουηδικό δίκαιο, απαγορευόταν η διαφήμιση τυχερών παιγνίων υπό οποιαδήποτε μορφή στον τύπο. Σε περίπτωση καταπάτησης των εν λόγω διατάξεων ο παραβάτης κινδύνευε με την επιβολή τόσο διοικητικών όσο και ποινικών κυρώσεων.

¹⁹² M. Hoskins, «Tilting the balance: Supremacy and national procedural rules», ELR, 1996, σελ. 365

¹⁹³ M. Dougan, The vicissitudes of life at the coalface, όπ.π., σελ. 421

¹⁹⁴ ΔΕΚ 13.03.2007, C-432/05 Unibet (London) Ltd και Unibet (International) Ltd κατά Justitiekanslern, ECLI:EU:C:2007:163

Κατόπιν της τοποθέτησης των προαναφερθεισών διαφημίσεων στον τύπο, οι Σουηδικές αρχές επέβαλαν πρόστιμα και άσκησαν διώξεις κατά των εφημερίδων που τις είχαν δημοσιεύσει. Παρά το γεγονός ότι οι αρχές δεν κινήθηκαν εις βάρος των στοιχηματικών εταιρειών, οι τελευταίες άσκησαν προσφυγή εις βάρος του Σουηδικού δημοσίου ζητώντας την αναγνώριση της καταπάτησης των δικαιωμάτων τους που απέρρεαν από το άρθρο 49 ΣΕΚ (νυν 56 ΣΛΕΕ)· ήτοι την ελευθερία παροχής υπηρεσιών εντός των συνόρων της Ένωσης. Επιπλέον αιτήθηκαν την αποζημίωση αλλά και την προσωρινή τους δικαστική προστασία απέναντι στα μέτρα που είχαν λάβει οι Σουηδικές αρχές.

Το ζήτημα που προέκυψε ήταν ότι κατά το Σουηδικό δίκαιο δεν είναι δυνατή η αυτοτελής προσφυγή με αντικείμενο, κατά κύριο λόγο, την αναγνώριση της ασυμβατότητας πράξεως του κοινοβουλίου ή της κυβέρνησης με υπέρτερο κανόνα δικαίου, καθώς τέτοιος έλεγχος μπορεί να γίνει μόνο παρεμπιπτόντως, στο πλαίσιο διαδικασιών που έχουν κινηθεί ενώπιον πολιτικών ή διοικητικών δικαστηρίων. Αυτό που προβλέπεται ωστόσο από την Σουηδική έννομη τάξη είναι η άσκηση αγωγής με αίτημα την επιδίκαση αποζημίωσης. Επίσης προβλέπεται και η άσκηση αγωγής με αντικείμενο τη διαπίστωση της ύπαρξης εννόμου σχέσης μεταξύ εναγόμενου και ενάγοντος, όταν η ζημία του δεύτερου προκύπτει από τέτοια σχέση. Στην περίπτωση εξέτασης τέτοιων αγωγών μπορεί ένα Σουηδικό δικαστήριο να ωθηθεί στο να εξετάσει παρεμπιπτόντως τη συμφωνία με υπέρτερο κανόνα δικαίου μιας ισχύουσας νομοθετικής διάταξης.

Ακολουθώντας αυτές τις διατάξεις, τόσο το πρωτοβάθμιο όσο και το δευτεροβάθμιο Σουηδικό δικαστήριο απέρριψαν τα αιτήματα των προσφευγουσών. Το αποτέλεσμα ήταν αυτές να καταφύγουν στο ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο, ενώ παράλληλα άσκησαν νέο αίτημα προσωρινής προστασίας ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου, αιτούμενες να αρθεί η απαγόρευση διαφήμισης που τους επέβαλε το Σουηδικό δίκαιο. Κατόπιν νέας απόρριψης, έφτασε και αυτό το αίτημα στο ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο το οποίο αποφάσισε να παραπέμψει την υπόθεση στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ζητώντας την ερμηνεία της πραγματικής ένδικης προστασίας, αλλά και την ανάγκη παροχής προσωρινής

δικαστικής προστασίας στην περίπτωση παραβίασης δικαιωμάτων που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης.

Συγκεκριμένα, με το πρώτο ερώτημά του ο Σουηδός δικαστής ζήτησε από το Δικαστήριο να μάθει εάν η αρχή της πραγματικής δικαστικής προστασίας, κατά το δίκαιο της Ένωσης, απαιτούσε οι εθνικοί δικονομικοί κανόνες να προβλέπουν προσφυγή που έχει ως αντικείμενο την αναγνώριση ότι ορισμένες διατάξεις του ουσιαστικού εθνικού δικαίου συνιστούν παράβαση του δικαίου της Ένωσης.

Το Δικαστήριο κάνοντας μια περιληπτική ανασκόπηση της μέχρι τότε εκδοθείσας νομολογίας του, υπενθυμίζει ότι η αρχή της αποτελεσματικής ένδικης προστασίας αποτελεί γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου, που καθιερώνεται από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, αλλά και από τα άρθρα 6 και 13 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.¹⁹⁵ Προσθέτει επίσης ότι κατ' εφαρμογή της αρχής της συνεργασίας του άρθρου 10 ΣΕΚ (νυν 4 παρ. 3 ΣΕΕ) εναπόκειται στα εθνικά δικαστήρια να διασφαλίζουν την ένδικη προστασία των δικαιωμάτων που απορρέουν από το κοινοτικό δίκαιο¹⁹⁶ ενώ ελλείψει σχετικής κοινοτικής νομοθεσίας εναπόκειται στην εσωτερική έννομη τάξη του εκάστοτε κράτους μέλους να καθορίσει τα αρμόδια δικαστήρια και την ρύθμιση των δικονομικών λεπτομερειών των ενδίκων προσφυγών που σκοπούν στη διασφάλιση των δικαιωμάτων που οι πολίτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο.¹⁹⁷ Με τον τρόπο αυτό το Δικαστήριο απαντά στο πρώτο ερώτημα λέγοντας ότι η έλλειψη κατά το Σουηδικό δίκαιο ευθείας προσφυγής που να οδηγεί στον έλεγχο συμβατότητας εθνικής διάταξης με υπέρτερο κοινοτικό κανόνα δεν αποτελεί παραβίαση του κοινοτικού δικαίου. Κάτι τέτοιο θα συνέβαινε μόνο σε περίπτωση που δεν προβλέπονταν ούτε η έμμεση, έστω και παρεμπιπτόντως, διασφάλιση του σεβασμού των δικαιωμάτων που αντλούν οι πολίτες από το κοινοτικό δίκαιο.

Στο δεύτερο ερώτημα που υπέβαλε ο εθνικός δικαστής, ζητούσε να μάθει εάν η πραγματική προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το κοινοτικό δίκαιο απαιτεί την απονομή προσωρινής προστασίας του προσφεύγοντος μέχρι την έκδοση

---

¹⁹⁵ ΔΕΚ, C-432/05 Unibet, όπ.π., σκ. 37

¹⁹⁶ ΔΕΚ, C-432/05 Unibet, όπ.π., σκ. 38

¹⁹⁷ ΔΕΚ, C-432/05 Unibet, όπ.π., σκ. 39

της κύριας απόφασης. Στην περίπτωση της Unibet είχαν απορριφθεί και τα δύο αιτήματα προσωρινής προστασίας της προσφεύγουσας τόσο πρωτοδίκως όσο και στον δεύτερο βαθμό. Στην περίπτωση αυτή το Δικαστήριο έκρινε ότι όταν τίθεται υπό αμφισβήτηση η συμβατότητα εθνικού κανόνα με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας επιβάλλει να παρέχεται η δυνατότητα λήψης προσωρινών μέτρων.¹⁹⁸ Ωστόσο η αρχή αυτή δεν επιβάλλει να υφίσταται η δυνατότητα να διατάσσεται η λήψη προσωρινών μέτρων από το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο.¹⁹⁹

Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, στην υπόθεση των «Κρουαζιέρων Βουτύρου»²⁰⁰ το Δικαστήριο είχε κρίνει ότι η Συνθήκη δεν αποσκοπεί στην δημιουργία ενώπιον των εθνικών δικαιοδοτικών οργάνων, προς τον σκοπό της διασφάλισης του κοινοτικού δικαίου, άλλα μέσα εννόμου προστασίας εκτός των οριζόμενων από το εθνικό δίκαιο.²⁰¹ Στην συνέχεια της σκέψης του ωστόσο, το Δικαστήριο τόνισε ότι το σύστημα εννόμου προστασίας που δημιούργησε η Συνθήκη συνεπάγεται ότι κάθε τύπος αγωγής που προβλέπεται από το εθνικό δίκαιο μπορεί να χρησιμοποιείται για την διασφάλιση της τήρησης του κοινοτικού δικαίου. Έτσι από την υπόθεση των «Κρουαζιέρων Βουτύρου» προκύπτει το ακανθώδες ερώτημα του πού ακριβώς έγκειται η διάκριση μεταξύ προσαρμογής των υπαρχόντων ενδίκων μέσων μιας εθνικής έννομης τάξης και της δημιουργίας καινούριων, προκειμένου να διασφαλιστεί η προστασία των δικαιωμάτων που εγγυάται το δίκαιο της Ένωσης. Η υπάρχουσα νομολογία²⁰² υποδεικνύει ότι το Δικαστήριο σπάνια αρνήθηκε να λάβει θέση επί του θέματος. Η αβεβαιότητα που δημιουργείται από το ερώτημα αυτό αίρεται από την ξεκάθαρη αναφορά στην υπόθεση Unibet²⁰³ ότι δεν είναι απαραίτητο να υφίσταται στην εθνική έννομη τάξη η δυνατότητα να διατάσσεται η λήψη προσωρινών μέτρων από το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο.²⁰⁴

¹⁹⁸ ΔΕΚ, C-432/05 Unibet, όπ.π., σκ. 72

¹⁹⁹ ΔΕΚ, C-432/05 Unibet, όπ.π., σκ. 73

²⁰⁰ ΔΕΚ, C-158/80 Rewe, όπ.π.

²⁰¹ ΔΕΚ, C-158/80 Rewe, όπ.π., σκ. 44

²⁰² ΔΕΚ, C-106/77 Simmenthal, όπ.π., ΔΕΚ, C-213/89 Factortame, όπ.π

²⁰³ ΔΕΚ, C-432/05 Unibet, όπ.π., σκ. 73

²⁰⁴ A. Arnull, Case 432/05 Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd v. Justitiekanslern, judgement of the Grand Chamber of 13 March 2007, CML Rev, 2007, σελ. 1773, του ίδιου The Principle of Effective Judicial Protection in EU law: An Unruly Horse?, ELR, σελ. 51

Το συγκεκριμένο ζήτημα παρουσιάζει ενδιαφέρον και για την Ελληνική έννομη τάξη το οποίο εκδηλώθηκε μέσω της υπόθεσης του έργου της εκτροπής των υδάτων του ποταμού Αχελώου. Το έργο αυτό, η εκπόνηση του οποίου επιδιώκονταν για αρκετές δεκαετίες από το Ελληνικό δημόσιο με σκοπό την υδροδότηση του Θεσσαλικού κάμπου, δεν ολοκληρώνονταν καθώς έβρισκε αντίσταση από την τοπική κοινωνία η οποία αντέτασσε προβληματισμούς περιβαλλοντικού ενδιαφέροντος. Η παρεμπόδιση της εκπόνησης του έργου επιτυγχάνονταν μέσω προσφυγών ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας.

Το ζήτημα επανήλθε στην επιφάνεια με την ψήφιση του νόμου 3481/2006 ο οποίος ενέκρινε το αποτέλεσμα της δημοπρασίας για την εκπόνηση του έργου. Η σημασία της υπόθεσης έγκειται στο ότι, αντίθετα με τις προηγούμενες περιπτώσεις όπου η ολοκλήρωση του έργου διατάσσονταν με υπουργική απόφαση, στην προκειμένη περίπτωση το δημόσιο κατέφυγε στην ψήφιση νόμου για την εκπόνηση των σχεδίου εκτροπής των υδάτων του Αχελώου. Αντίθετα με τις υπουργικές αποφάσεις, εις βάρος τυπικού νόμου δεν χωρεί η λήψη μέτρων προσωρινής προστασίας κατά τις διατάξεις του Προεδρικού Διατάγματος 18/89.

Έτσι λοιπόν, κατόπιν νέας προσφυγής ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας, και αφού ζητήθηκε από τους προσφεύγοντες αναστολή εκτελέσεως του έργου, η Επιτροπή Αναστολών του ΣτΕ βασιζόμενη στο άρ. 52 του Π.Δ. 18/89 απέρριψε το αίτημα.²⁰⁵ Η υπόθεση ωστόσο φέρει ενδιαφέρον και για το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης καθώς το έργο της εκτροπής των υδάτων ενέπιπτε στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/60/ΕΚ.²⁰⁶

Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν, στην απόφαση της Επιτροπής Αναστολών, περιλαμβάνεται και μια μειοψηφούσα γνώμη σύμφωνα με την οποία πριν απορριφθεί η αίτηση αναστολής οφείλει η Επιτροπή να υποβάλει προδικαστικό ερώτημα για την ερμηνεία της αρχής της δικαστικής προστασίας. Υπενθυμίζεται από την μειοψηφία ότι κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου η αρχή της

---

²⁰⁵ ΣτΕ ΕΑ 999/2007

²⁰⁶ Οδηγία 2000/60/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 23ης Οκτωβρίου 2000 για τη θέσπιση πλαισίου κοινοτικής δράσης στον τομέα της πολιτικής των υδάτων, ΕΕ L 327 της 22.12.2000

αποτελεσματικής ένδικης προστασίας η οποία αποτελεί γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου, απορρέουσα από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, επιβάλλει στα εθνικά δικαστήρια να διασφαλίζουν την ένδικη προστασία των δικαιωμάτων που οι πολίτες αντλούν από το κοινοτικό δίκαιο. Αναφερόμενη στην απόφαση Unibet τονίζει ότι όταν το παραδεκτό προσφυγής, που αποσκοπεί στη διασφάλιση του σεβασμού των δικαιωμάτων που ένας πολίτης αντλεί από το κοινοτικό δίκαιο, δεν είναι πρόδηλο, δυνάμει του εθνικού δικαίου, εφαρμοζομένου, σύμφωνα προς τις επιταγές του κοινοτικού δικαίου, η κοινοτική αρχή της αποτελεσματικής ένδικης προστασίας επιβάλλει να μπορεί ένα εθνικό δικαστήριο, ήδη από το στάδιο αυτό, να διατάσσει τα προσωρινά μέτρα που είναι αναγκαία για τη διασφάλιση του σεβασμού των εν λόγω δικαιωμάτων. Πρέπει επομένως η Επιτροπή Αναστολών να διατάξει την διακοπή των εργασιών κατασκευής του έργου, μέχρις ότου να ολοκληρωθεί η κύρια δίκη.²⁰⁷

Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, στην απόφαση Unibet, το Δικαστήριο έκρινε ότι όσον αφορά την παροχή προσωρινής προστασίας δεν είναι απαραίτητο να υφίσταται στην εκάστοτε εθνική έννομη τάξη η δυνατότητα να διατάσσεται η λήψη της από τα δικαστήρια. Από αυτή την άποψη η μειοψηφούσα γνώμη της Επιτροπής Αναστολών αποτελεί ορθή προσέγγιση της κρίσης του Δικαστηρίου. Στην περίπτωση του Αχελώου δηλαδή το ίδιο το απαράδεκτο της προσφυγής για λήψη ασφαλιστικών μέτρων είναι αυτό που παραβιάζει την αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Έτσι, το γεγονός ότι δεν υπάρχει καμία «δικαστική οδός» για τους ιδιώτες να επιδιώξουν την λήψη ασφαλιστικών μέτρων συνιστά παραβίαση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και οι Έλληνες δικαστές όφειλαν να παραβλέψουν τις διατάξεις του Π.Δ. 18/89 στην προκειμένη περίπτωση.

Πέραν του παραδείγματος της Ελληνικής έννομης τάξης, έχει επίσης υποστηριχθεί ότι με την απόφαση Unibet το Δικαστήριο προβαίνει σε μια «τροποποίηση» της αρχής της αποτελεσματικότητας. Το σκεπτικό που αναλύθηκε προς απάντηση του δευτέρου ερωτήματος υποδεικνύει ότι δεν είναι αρκετή μια απλή

---

²⁰⁷ ΣτΕ ΕΑ 999/2007 παρ. 6

επέκταση των ήδη υπαρχόντων μέτρων ενός εθνικού δικονομικού συστήματος.²⁰⁸ Πλέον είναι απαραίτητη η δημιουργία νέων μέτρων ένδικης προστασίας σε περίπτωση που κάτι τέτοιο αποτελεί την μόνη λύση για την προάσπιση ενός δικαιώματος που απορρέει από το κοινοτικό δίκαιο.²⁰⁹ Στην υπόθεση Unibet βέβαια η επέκταση ήδη υπαρχόντων μέτρων υπήρχε ως δυνατότητα. Το ίδιο μάλλον συμβαίνει και στις περισσότερες περιπτώσεις, στα περισσότερα εθνικά δικονομικά συστήματα. Ωστόσο είναι προφανές ότι στο εξής η αρχή της αποτελεσματικότητας θα απολαμβάνει περισσότερη προστασία από το Δικαστήριο ως προς τα μέσα με τα οποία προστατεύεται.

Επίσης η απόφαση Unibet έχει συγκριθεί στην θεωρία και με την απόφαση Factortame.^{210 211} Το σημείο σύγκρισης έγκειται στο ότι και οι δύο αφορούσαν την λήψη μέτρων προσωρινής προστασίας. Ωστόσο η στάση που κράτησε το Δικαστήριο στην απόφαση Unibet χαρακτηρίζεται ως πιο μετριοπαθής σε σχέση με την αντίστοιχη στην Factortame, στην οποία την αιχμή του δόρατος για την υπερπήδηση των εμποδίων που έθετε το εθνικό δίκαιο αποτέλεσε η υπεροχή του κοινοτικού δικαίου σε συνδυασμό με την αρχή της αποτελεσματικότητας. Αντιθέτως στην Unibet το Δικαστήριο βασίστηκε περισσότερο στην αρχή της αποτελεσματικότητας δίνοντας στα κράτη μέλη μεγαλύτερο περιθώριο να κινηθούν εντός των πλαισίων των δικονομικών τους συστημάτων.

Η στάση του Δικαστηρίου στην Unibet προκρίνει έναν στοιχείο αναλογικότητας στην ισορρόπηση της αποτελεσματικότητας του κοινοτικού δικαίου με την δικονομική αυτονομία των κρατών μελών. Με τον τρόπο αυτό επιβεβαιώνεται και η άποψη που είχε εκτεθεί παλαιότερα από την θεωρία η οποία πρόβαλε την

---

²⁰⁸ Κρίνεται ορθό, σε αυτό το σημείο, να υπενθυμίσουμε ότι αυτή ακριβώς η επέκταση των ήδη υπαρχόντων στην εσωτερική έννομη τάξη ενδίκων μέσων ήταν που είχε ζητήσει το Δικαστήριο από τα κράτη μέλη σε προηγούμενη νομολογία του. Βλ. απόφαση ΔΕΚ, C-213/89 Factortame, όπ.π.

²⁰⁹ G. Anagnostaras, The quest for an effective remedy and the measure of judicial protection afforded to putative Community law rights, ELR, 2007 σελ. 735

²¹⁰ ΔΕΚ, C-213/89 Factortame, όπ.π.

²¹¹ X. Groussot και H. Wenander, Self-standing actions for judicial review and the Swedish Factortame, CJO, 2007, σελ. 376 επ.

ανάγκη αξιολόγησης του εκάστοτε εσωτερικού κανόνα δικαστικής προστασίας ανάλογα με το αν εξυπηρετούσε τον σκοπό που είχε τεθεί από το κοινοτικό δίκαιο.²¹²

Τέλος, πλην του ζητήματος της προσωρινής προστασίας, οφείλουμε να κάνουμε μια αναφορά και στο πρώτο ερώτημα που έθεσε ο Σουηδός δικαστής της κύριας δίκης στην υπόθεση Unibet. Με το πρώτο ερώτημα το εθνικό δικαστήριο ζητά να μάθει εάν η απουσία μέτρων ευθέως ελέγχου της συμβατότητας εθνικής διάταξης με το άρθρο 56 ΣΛΕΕ συνιστά παραβίαση της αρχής της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Η απάντηση του Δικαστηρίου είναι αρνητική. Αναφερόμενο στην πάγια νομολογία του, το ΔΕΚ τονίζει ότι η αρχή της ισοδυναμίας και η αρχή της αποτελεσματικότητας επιτάσσουν την διαφύλαξη των κοινοτικών διατάξεων με τα ίδια μέσα που διαφυλάσσονται και οι εθνικές διατάξεις.

Ένα ενδιαφέρον ερώτημα που τίθεται στην περίπτωση αυτή είναι αν θα μπορούσε το Δικαστήριο να δώσει διαφορετική απάντηση. Προκειμένου να εξετάσουμε το ζήτημα αυτό θα πρέπει να ανατρέξουμε στην προηγούμενη νομολογία του ΔΕΚ, και συγκεκριμένα τις αποφάσεις UPA²¹³ και Jégo-Quéré.²¹⁴ Στις υποθέσεις αυτές το Δικαστήριο επέμεινε στην αυστηρή ερμηνεία των όρων «άμεσα» και «ατομικά» του άρθρου 263 παρ. 4 ΣΛΕΕ, η οποία είχε καθιερωθεί με την υπόθεση Plaumann,²¹⁵ και περιορίζει σε μεγάλο βαθμό την άσκηση ευθείων προσφυγών ενώπιον του Δικαστηρίου κατά των πράξεων των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης από φυσικά και νομικά πρόσωπα. Εν όψει των προεκτεθέντων πρέπει να παρατηρήσουμε ότι θα ήταν ιδιαίτερος τολμηρό εκ μέρους του ΔΕΚ να «επιπλήξει» τα εθνικά δικαστήρια για τον λόγο ότι δεν εξασφαλίζουν στους ιδιώτες ένα επίπεδο προστασίας που δεν προσφέρει ούτε το ίδιο.

Συνοψίζοντας ωστόσο, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι με την απόφαση Unibet το Δικαστήριο επιρρίπτει μεγαλύτερες ευθύνες στα κράτη μέλη όσον αφορά την προστασία κοινοτικών δικαιωμάτων, χωρίς όμως να εμπλέκεται στις εθνικές τους

---

²¹² G. de Burca, «National Procedural Rules and Remedies: The Changing Approach of the Court of Justice» σε «Remedies for Breach of EC Law», J. Lonbay και A. Biondi, Remedies for breach of EC Law, Wiley, 1997, σελ 37. Επ

²¹³ ΔΕΚ 25.07.2002, C-50/00 P - Unión de Pequeños Agricultores κατά Συμβουλίου, ECLI:EU:C:2002:462

²¹⁴ ΔΕΚ 01.04.2004, C-263/02 P - Επιτροπή κατά Jégo-Quéré, ECLI:EU:C:2004:210

²¹⁵ ΔΕΚ 15.07.1963, C-25/62 - Plaumann κατά Επιτροπής της ΕΟΚ, ECLI:EU:C:1963:17

δικαιοταξίες. Γι' αυτό και η συγκεκριμένη απόφαση θα πρέπει να γίνει δεκτή με θετικό πρόσημο.

B. Πρόσφατες εξελίξεις στο πεδίο της δικαστικής προστασίας

Μετά την θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβώνας η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας παύει να είναι απλώς επιταγή της νομολογίας του Δικαστηρίου. Πλέον εμπεριέχεται στο άρθρο 19 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το εν λόγω άρθρο αποτελεί τη βασική διάταξη της αρχιτεκτονικής του δικαιοδοτικού συστήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά τη Συνθήκη της Λισαβώνας, κάτι που εξηγεί και τη θέση του στην Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση και όχι στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²¹⁶ Η διασφάλιση της πραγματικής δικαστικής προστασίας περιλαμβάνεται στο β' εδάφιο του άρθρου 19 παρ. 1 ΣΕΕ και επαναλαμβάνει τις σκέψεις που διατυπώθηκαν στην απόφαση *Unión de Pequeños Agricultores*.²¹⁷ Η συμπερίληψή της στην θεμελιώδους χαρακτήρα διάταξη του ΣΕΕ έχει σκοπό να τονίσει το σημαντικό ρόλο που καλούνται να παίξουν τα εθνικά δικαστήρια των κρατών μελών στην διασφάλιση πραγματικής δικαστικής προστασίας στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²¹⁸

Ωστόσο, η διασφάλιση της προστασίας από την ίδια την Συνθήκη δεν σημαίνει ότι οι νομολογιακές εξελίξεις σε αυτόν τον τομέα έχουν εκλείψει. Πρόσφατα το Δικαστήριο ασχολήθηκε με την αρχή της δικαστικής προστασίας κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος που υπέβαλε το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της Πορτογαλίας.²¹⁹ Η συγκεκριμένη υπόθεση αφορούσε την περικοπή μισθών σε ορισμένους κλάδους του δημοσίου, συμπεριλαμβανομένων και των δικαστών, κατόπιν εφαρμογής Ευρωπαϊκών προγραμμάτων στήριξης της Πορτογαλικής οικονομίας. Η συνδικαλιστική ένωση Πορτογάλων δικαστών αποφάσισε να προσβάλει τα μέτρα αυτά ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων καθώς φρονούσε ότι

---

²¹⁶ Β. Χριστιανός, *Συνθήκη ΕΕ και ΣΛΕΕ κατ' άρθρο ερμηνεία*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012, σελ. 85

²¹⁷ ΔΕΚ, C-50/00 P - *Unión de Pequeños Agricultores*, όπ.π., σκ. 41

²¹⁸ Β. Χριστιανός, *Συνθήκη ΕΕ και ΣΛΕΕ κατ' άρθρο ερμηνεία*, όπ.π., σελ. 87

²¹⁹ ΔΕΕ 27.02.2018, C-64/16 - *Associação Sindical dos Juizes Portugueses*, ECLI:EU:C:2018:117

αποτελούν πλήγμα στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης την οποία εγγυάται τόσο το Πορτογαλικό σύνταγμα όσο και το άρθρο 19 παρ. 1 ΣΕΕ.

Αρχικά οφείλει να ξεκαθαριστεί ότι η απόφαση του Δικαστηρίου κατέληξε υπέρ της νομιμότητας του μέτρου. Ωστόσο το πραγματικό ενδιαφέρον της απόφασης δεν έγκειται στο διατακτικό της απόφασης, αλλά στον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο έφτασε εκεί. Το πρώτο που θα πρέπει να παρατηρήσουμε στην υπόθεση αυτή είναι ότι κατά την εκδίκαση της υπόθεσης από το ΔΕΕ τα μέτρα αυτά είχαν καταργηθεί²²⁰ αποκαθιστώντας έτσι τους μισθούς των Πορτογάλων δικαστών στα προηγούμενά τους επίπεδα. Παρά το γεγονός όμως ότι η δίκη είχε καταστεί άνευ αντικειμένου, το Δικαστήριο αποφάσισε να εκδώσει απόφαση.

Μεγάλο ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει και ο τρόπος με τον οποίον το Δικαστήριο θεμελίωσε την αρμοδιότητά του. Εφόσον δεν υπάρχει αρμοδιότητα της Ένωσης σε καθαρά εσωτερικά ζητήματα όπως η μισθοδοσία των δικαστικών, θα περίμενε κανείς το Δικαστήριο να απέχει από την έκδοση απόφασης. Επιπλέον σε προηγούμενη απόφασή του στην υπόθεση Florescu²²¹, όπου είχαν εξεταστεί παρόμοια ζητήματα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η εφαρμογή Ευρωπαϊκών προγραμμάτων στήριξης είναι αυτή που δημιουργεί τον απαιτούμενο σύνδεσμο με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Εάν το Δικαστήριο επέλεγε να ακολουθήσει τα κριτήρια που τέθηκαν στην απόφαση Florescu για να δημιουργήσει τον απαραίτητο σύνδεσμο με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης τότε θα υπήρχε και η δυνατότητα επίκλησης και του άρθρου 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων που εγγυάται το δικαίωμα της δικαστικής προστασίας. Ωστόσο το Δικαστήριο φαίνεται να μην θέλει να ακολουθήσει αυτό τον δρόμο. Αντιθέτως προχωρεί στην ανάλυση της έννοιας της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης²²² βασιζόμενο εξ ολοκλήρου στο άρθρο 19 ΣΕΕ.

Η στάση αυτή ίσως και να υποδεικνύει ότι το Δικαστήριο θέλει να προδώσει στο άρθρο 19 ΣΕΕ μεγαλύτερο πεδίο εφαρμογής απ' ότι αυτό του άρθρου 47 ΧΘΔΕΕ.

---

²²⁰ ΔΕΕ, C-64/16 - Associação Sindical dos Juizes Portugueses, όπ.π., σκ. 22

²²¹ ΔΕΕ 13.06.2017, C-258/14 Eugenia Florescu κ.λπ. κατά Casa Județeană de Pensii Sibiu, ECLI:EU:C:2017:448

²²² ΔΕΕ, C-64/16 - Associação Sindical dos Juizes Portugueses, όπ.π., σκ. 40 επ.

Εν ολίγοις το Δικαστήριο μας λέει ότι τα κράτη μέλη δεν αρκεί να εφαρμόζουν την αρχή της δικαστικής προστασίας μόνο στις περιπτώσεις που άπτονται του δικαίου της Ένωσης. Οφείλουν να εξασφαλίζουν ότι τα δικαστήριά τους θα προσφέρουν αποτελεσματική προστασία σε κάθε περίπτωση που ασκούν το έργο τους. Το άρθρο 19 ΣΕΕ δηλαδή θα έχει εφαρμογή και σε καθαρά εσωτερικές υποθέσεις.

Το τολμηρό αυτό σκεπτικό ίσως και να διατυπώθηκε από το Δικαστήριο σαν απάντηση στις πρακτικές που παρατηρούνται τελευταία συνεχώς και πιο έντονα στην Πολωνία και την Ουγγαρία, και οι οποίες υπονομεύουν τον ρόλο της Δικαιοσύνης.²²³ Το θεσμικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι χώρες αυτές αποτυπώνεται και στις πρόσφατες εξελίξεις που έλαβαν χώρα στην Πολωνία. Συγκεκριμένα στις αρχές Αυγούστου το ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο της Πολωνίας κατέβαλε προδικαστικό ερώτημα ζητώντας να μάθει την συμβατότητα Πολωνικού νόμου ο οποίος προβλέπει την αναγκαστική συνταξιοδότηση όλων των δικαστών οι οποίοι είναι άνω των εξήντα πέντε ετών.²²⁴ Παρόμοιο ζήτημα έχει δημιουργήσει στο παρελθόν και η Ουγγαρία.²²⁵

Παρατηρείται λοιπόν ότι το έλλειμμα δικαιοσύνης που διακρίνει κάποιες χώρες έχει οδηγήσει το Δικαστήριο να εγκαινιάσει ένα νέο κεφάλαιο στη νομολογία του ως προς το ζήτημα της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας. Οι κλασσικοί προβληματισμοί της αποτελεσματικότητας των εθνικών δικονομικών διατάξεων έχει εκλείψει και την θέση τους έχει πάρει πλέον η προσπάθεια για διαφύλαξη κλασικών αξιών που πρέπει να διαπνέουν τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και η αποτελεσματική δικαστική προστασία. Η εξέλιξη της νομολογίας και οι επιπτώσεις της στη διαμόρφωση του προσώπου της Ευρώπης αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον.

---

²²³ L. Pech και S. Platon, Rule of Law backsliding in the EU: The Court of Justice to the rescue? Some thoughts on the ECJ ruling in Associação Sindical dos Juizes Portugueses, <https://eulawanalysis.blogspot.com/2018/03/rule-of-law-backsliding-in-eu-court-of.html>, τελευταία επίσκεψη 28/09/2018

²²⁴ A. Sikora, The CJEU and the rule of law in Poland: Note on the Polish Supreme Court preliminary ruling request of 2 August 2018, <https://eulawanalysis.blogspot.com/2018/08/the-cjeu-and-rule-of-law-in-poland-note.html>, τελευταία επίσκεψη 28/09/2018

²²⁵ ΔΕΕ 06.11.2012, C-286/12 - Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, ECLI:EU:C:2012:687

IV. ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΣΗΡΗΣΕΙΣ

Στα ανωτέρω κεφάλαια αναλύθηκε η νομολογία του Δικαστηρίου μέσω της οποίας δημιουργήθηκε το σύστημα δικαστικής προστασίας ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων όπως ισχύει σήμερα.

Ανακεφαλαιώνοντας, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος του Δικαστηρίου υπήρξε καταλυτικός. Ο Δικαστής της Ευρωπαϊκής Ένωσης αφουγκραζόμενος τον απαραίτητο κάθε φορά βαθμό προστασίας του εκάστοτε κοινοτικού δικαιώματος προσάρμοζε αναλόγως την ένταση ή την ουδετερότητα της κάθε απόφασής του.

Έτσι στις δεκαετίες του εξήντα και εβδομήντα, όταν και αναδύθηκε για πρώτη φορά η ανάγκη αυτού του «αποκεντρωμένου» συστήματος δικαστικής προστασίας φρόντισε να δώσει τον χώρο στον εθνικό δικαστή να κινηθεί στα γνώριμα πλαίσια του εσωτερικού του δικονομικού συστήματος με την προϋπόθεση όμως ότι και εκείνος θα σεβαστεί τα όρια και τις προϋποθέσεις που έθεταν οι ανάγκες ομοιόμορφης και αποτελεσματικής εφαρμογής του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το αποτέλεσμα αυτής της προσέγγισης ήταν η δημιουργία της αρχής της δικονομικής αυτονομίας των κρατών μελών. Η αρχή αυτή, παρά τις ατέλειες και την αμφισβήτηση που έχει κατά καιρούς δεχτεί, αποτέλεσε σημαντικό εργαλείο στην προστασία και εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης στο εσωτερικό των κρατών μελών.

Η θεμελίωση ωστόσο της αρχής αυτής δεν ήταν πανάκεια για το Δικαστήριο. Όταν τα κράτη μέλη αποφάσισαν να τροποποιήσουν τις Συνθήκες προκειμένου να αυξήσουν τον βαθμό ενοποίησης, το Δικαστήριο αμέσως αντιλήφθηκε την ανάγκη για θωράκιση του βαθμού προστασία που θα εξασφαλιζονταν από τα δικαστήρια των κρατών μελών. Η αντίληψη αυτή του Δικαστηρίου οδήγησε στην έκδοση ορισμένων αρκετά αμφιλεγόμενων αποφάσεων οι οποίες, εξεταζόμενες μεμονωμένα, μπορούν δικαιολογημένα να γίνουν αντικείμενο κριτικής.

Η μεμονωμένη αυτή εξέταση όμως δεν είναι πάντοτε και η ορθότερη προσέγγιση. Θα ήταν αδύνατον οι Συνθήκες να επιτάσσουν την αποβολή του καθαρά οικονομικού χαρακτήρα της (τότε) κοινότητας και ο βαθμός της προσφερόμενης δικαστικής προστασίας να παραμένει το ίδιο αναιμικός. Από αυτή την άποψη τα

στοιχεία «δικαστικού ακτιβισμού» που εντοπίζονται σε αποφάσεις όπως η Emmott και η Factortame είναι απολύτως δικαιολογημένα.

Η σκοπιμότητα του Δικαστηρίου επιβεβαιώνεται από την αναδίπλωση της στάσης του σε επόμενες αποφάσεις. Μπορεί πλέον κανείς να ισχυριστεί με ασφάλεια ότι το Δικαστήριο επεμβαίνει στις εθνικές έννομες τάξεις μόνο στα σημεία και στο βαθμό όπου είναι κάτι τέτοιο απαραίτητο. Ωστόσο στις περιπτώσεις που μια τέτοια επέμβαση είναι αναγκαία τα εθνικά δικαστήρια, προκειμένου να διασφαλίσουν την προστασία δικαιωμάτων που εγγυάται το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρέπει να λάβουν δραστικά μέτρα που φτάνουν μέχρι και στην θέσπιση νέων μέτρων εάν κάτι τέτοιο κριθεί απαραίτητο.

Το ζήτημα βέβαια των δικονομικών μέτρων είναι σε γενικές γραμμές αρκετά ρυθμισμένο από την νομολογία του Δικαστηρίου. Πρέπει στο σημείο αυτό να προσθέσουμε ότι είναι αξιοθαύμαστος ο βαθμός προστασίας που διασφάλισε για τα κοινοτικά δικαιώματα η νομολογία του Δικαστηρίου αξιοποιώντας μόνο την αρχή της καλόπιστης συνεργασίας μεταξύ των κρατών μελών. Πλέον βέβαια το ζήτημα αυτό ρυθμίζεται από το άρθρο 19 ΣΕΕ.

Τα ατυχές της υπόθεσης είναι ότι πλέον έχει δημιουργηθεί η ανάγκη για την διασφάλιση όχι μόνο της δικαστικής προστασίας, αλλά και καθαυτής της ανεξαρτησίας των δικαιοδοτικών οργάνων. Το Δικαστήριο, αντιλαμβανόμενο και πάλι το κλίμα της εποχής, φρόντισε να αναλάβει πρωτοβουλία και σε αυτόν τον τομέα. Δεδομένων των γενικότερων εξελίξεων στον Ευρωπαϊκό χώρο, δυστυχώς το ζήτημα αυτό φαίνεται πως θα απασχολήσει την Ένωση στο μέλλον. Επομένως κρίνεται σκόπιμο να κλείσουμε αυτή την εργασία με την ευχή η νομολογία του Δικαστηρίου να ενεργήσει ευεργετικά, όπως έκανε και στο παρελθόν με το γενικότερο ζήτημα της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας των δικαιωμάτων που απορρέουν από το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

V. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ε. Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2013
- Β. Χριστιανός, Συνθήκη ΕΕ και ΣΛΕΕ κατ' άρθρο ερμηνεία, Νομική Βιβλιοθήκη, 2012
- Μ. Χρυσομάλλης, Η αρχή του κράτους δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Νομική Βιβλιοθήκη, 2018
- A. Arnall, The European Union and its Court of Justice, Oxford University Press, 2006
- D U Galetta, Procedural Autonomy of EU Member States: Paradise Lost? , Springer, 2011
- P Graig και G De Burca, The evolution of EU Law, Oxford University Press, 2011
- Lonbay και Biondi, Remedies for breach of EC Law, Wiley, 1997
- E. Prevedourou, L'évolution de l'autonomie procedural des etats membres de l'Union Europeenne Recherches sur le pouvoir du juge administrative d'apprécier d'office la compatibilite du droit national avec le droit communautaire, Esperia Publications, London, 1999
- Les recours des individus devant les instances nationales en cas de violation du droit europeen, Maison F. Larcier, Bruxelles, 1978, σελ 247

ΑΡΘΟΓΡΑΦΙΑ

- Β. Τζώρτζη, Το κράτος δικαίου και η αρχή της αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας στην ενωσιακή έννομη τάξη, σε Η αρχή του κράτους δικαίου στην έννομη τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Επιμέλεια Μ. Χρυσομάλλη, Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, σελ. 59
- Ε. Σαχπεκίδου, Παραδείγματα έμμεσων επιδράσεων του Κοινοτικού Δικαίου στις έννομες τάξεις των κρατών μελών, ΕΛΛΔνη, 1994, σελ.
- Κ. Ν. Κακούρης, Υπάρχει Δικονομική «Αυτονομία» των Κρατών Μελών; , Νομικό Βήμα, 1998, σελ. 3

- G. Anagnostaras, The quest for an effective remedy and the measure of judicial protection afforded to putative Community law rights, *ELR*, 2007 σελ. 735
- A. Arnall, Case 432/05 Unibet (London) Ltd and Unibet (International) Ltd v. Justitiekanslern, judgement of the Grand Chamber of 13 March 2007, *CML Rev*, 2007, σελ. 1773,
- A. Arnall, The Principle of Effective Judicial Protection in EU law: An Unruly Horse? , *ELR*, σελ. 51
- G. de Burca, «National Procedural Rules and Remedies: The Changing Approach of the Court of Justice” σε «Remedies for Breach of EC Law», J. Lonbay και A. Biondi, Remedies for breach of EC Law, Wiley, 1997, σελ 37.
- Βλ. M. Bronckers, ‘Private Enforcement of 1992: Do trade and industry stand a chance against the member states?’, *CML Rev*, 1989, σελ. 513
- R. Caranta, Judicial protection against member states: A new Jus Commune takes shape, *CML Rev*, 1995, σελ. 716
- J. Delicostopoulos, Towards European Procedural Primacy in National Legal Systems, *European Law Journal*, 2003, σελ. 599
- M. Dougan, The vicissitudes of life at the coalface: Remedies and procedures for enforcing Union Law before the national courts, σε The evolution of EU Law, P Graig και G De Burca, Oxford University Press, 2011, σελ. 412
- B. Fitzpatrick και E. Szyszczak, «Remedies and Effective Judicial Protection in Community Law», *MLR*, 1994, σελ. 440
- X. Groussot και H. Wenander, Self-standing actions for judicial review and the Swedish Factortame, *CJQ*, 2007, σελ. 376 επ
- M. Hoskins, «Tilting the balance: Supremacy and national procedural rules», *ELR*, 1996, σελ. 365
- F. Jacobs, Enforcing community rights and obligations in national courts: Striking the balance, σε Lonbay και Biondi, Remedies for breach of EC Law, Wiley, 1997, σελ 26
- K. Lenaerts, The Rule of Law and the coherence of the judicial system of the European Union, *CML Rev*, 2007, σελ. 1645
- L. Pech και S. Platon, Rule of Law backsliding in the EU: The Court of Justice to the rescue? Some thoughts on the ECJ ruling in Associação Sindical dos Juizes Portugueses, <https://eulawanalysis.blogspot.com/2018/03/rule-of-law-backsliding-in-eu-court-of.html>, τελευταία επίσκεψη 28/09/2018

- A. Sikora, The CJEU and the rule of law in Poland: Note on the Polish Supreme Court preliminary ruling request of 2 August 2018, <https://eulawanalysis.blogspot.com/2018/08/the-cjeu-and-rule-of-law-in-poland-note.html>, τελευταία επίσκεψη 28/09/2018
- Βλ. J. A. Sohrab, Case C-338/91, Steenhorst-Neerings v. Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen, CML Rev, 1994, σελ. 886
- R. Kovar, Vois de droit ouvertes aux individus devant les instances nationales en cas de violaton de normes et decisions du droit communautaire σε Les recours des individus devant les instances nationales en cas de violation du droit europeen, Maison F. Larcier, Bruxelles, 1978, σελ 247

NΟΜΟΛΟΓΙΑ

- ΔΕΕ 27.02.2018, C-64/16 - Associação Sindical dos Juízes Portugueses, ECLI:EU:C:2018:117
- ΔΕΕ 06.11.2012, C-286/12 - Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, ECLI:EU:C:2012:687
- ΔΕΚ 13.03.2007, C-432/05 Unibet (London) Ltd και Unibet (International) Ltd κατά Justitiekanslern, ECLI:EU:C:2007:163
- ΔΕΚ 01.04.2004, C-263/02 P - Επιτροπή κατά Jégo-Quééré, ECLI:EU:C:2004:210
- ΔΕΚ 25.07.2002, C-50/00 P - Unión de Pequeños Agricultores κατά Συμβουλίου, ECLI:EU:C:2002:462
- ΔΕΚ 10.07.1997, C-265/95 Palmisani κατά INPS, ECLI:EU:C:1997:351
- ΔΕΚ 14.12.1995, C-430/93 Van Schijndel κατά Stichting Pensioenfonds voor Fysiotherapeuten, ECLI:EU:C:1995:441
- ΔΕΚ 14.12.1995, C-312/93 Peterbroeck, Van Campenhout & Cie κατά Βελγικού Δημοσίου, ECLI:EU:C:1995:437
- ΔΕΚ 27.10.1993, C-338/91 Steenhorst-Neerings κατά Bestuur van de Bedrijfsvereniging voor Detailhandel, Ambachten en Huisvrouwen, ECLI:EU:C:1993:857
- ΔΕΚ 25.07.1991, C-208/90 Emmott κατά Minister for Social Welfare και Attorney General, ECLI:EU:C:1991:333
- ΔΕΚ 21.02.1991, C-143/88 Zuckerfabrik Süderdithmarschen και Zuckerfabrik Soest κατά Hauptzollamt Itzehoe και Hauptzollamt Paderborn, ECLI:EU:C:1991:65
- ΔΕΚ, C-213/89 - The Queen κατά Secretary of State for Transport, ex parte Factortame, ECLI:EU:C:1990:257
- ΔΕΚ 15.05.1986, C-222/84 Johnston κατά Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary, ECLI:EU:C:1986:206

- ΔΕΚ 23.04.1986, C-294/83 - Les Verts κατά Κοινοβουλίου, ECLI:EU:C:1986:166
- ΔΕΚ 09.11.1983, C-199/82 Amministrazione delle finanze dello Stato κατά SpA San Giorgio, ECLI:EU:C:1983:318
- ΔΕΚ 06.05.1982, C-146/81 BayWa κατά Bundesanstalt für landwirtschaftliche Marktordnung, ECLI:EU:C:1982:146
- ΔΕΚ 10.07.1980, C-826/79 Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Sas Mediterranea importazione, rappresentanze, esportazione, commercio (MIRECO), ECLI:EU:C:1980:198
- ΔΕΚ 12.06.1980, C-130/79 Express Dairy Foods Limited κατά Intervention Board for Agricultural Produce, ECLI:EU:C:1980:155
- ΔΕΚ 06.05.1980, C-152/79 Lee, ECLI:EU:C:1980:122
- ΔΕΚ 27.03.1980, C-61/79 Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Denkavit italiana Srl, ECLI:EU:C:1980:100
- ΔΕΚ 27.02.1980, C-171/78 Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Δανίας, ECLI:EU:C:1980:54
- ΔΕΚ 27.02.1980, C-68/79 Hans Just I/S κατά Δανικού Υπουργείου Φορολογίας, ECLI:EU:C:1980:57
- ΔΕΚ 20.02.1979, C-120/78 Rewe κατά Bundesmonopolverwaltung für Branntwein, ECLI:EU:C:1979:42
- ΔΕΚ 21.05.1976, C-26/74 Εταιρία Roquette frères κατά Επιτροπής των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, ECLI:EU:C:1976:69
- ΔΕΚ 16.12.76, C-33/76 Rewe-Zentralfinanz eG και Rewe-Zentral AG κατά Landwirtschaftskammer für das Saarland, ECLI:EU:C:1976:188
- ΔΕΚ 11.10.1973, C-39/73 Rewe Zentralfinanz κατά Landwirtschaftskammer Westphalen-Lippe, ECLI:EU:C:1973:105
- ΔΕΚ 04.04.68, C-34/67 Gebrüder Lück κατά Hauptzollamt Köln-Rheinau, ECLI:EU:C:1968:24
- ΔΕΚ 15.07.1963, C-25/62 - Plaumann κατά Επιτροπής της ΕΟΚ, ECLI:EU:C:1963:17

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΕΘΝΙΚΩΝ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΩΝ

- ΣτΕ ΕΑ 999/2007